

₹ 1/2

श्रीसरस्वती शरणम् ।

अष्टमे वर्षे]

आश्विनस्य पूर्णिमा सं० १९८६

[चतुर्थ-संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तसो नाशयन्
 तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानखिपा ग्लापयन् ।
 विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
 संजातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूयोदयः" ॥

सम्पादकः—

श्रीमान् अन्नदाचरणशर्मा तर्कचूडामणिः

[महामहाध्यापकः, महामहोपाध्यायः]

—०:३:०—

उद्गम-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी ।

वार्षिकं मूल्यं मुद्राजयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५)

विश्वविद्यालयसदस्येभ्यः ३)

असमर्थेभ्यः छात्रेभ्यः १)

पुस्तकालयेभ्यश्च १)

शुभसंवादः ।

भारतवर्षस्य विविधप्रदेशेषु अखिल-भारतवर्षीय-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य पडशीतिकेन्द्राणामद्यावधि स्थापनमभूत् । तत्र षट्त्रिंशत्केन्द्राणां सविधे केन्द्रमानपत्राणि प्रहितानि । यैः केन्द्राध्यक्षैः केन्द्रावेदनपत्राणि प्रपूर्य प्रेष्यन्ते तेभ्यो विश्वविद्यालयेन मानपत्राणि दीयन्ते । तदर्थं निम्नलिखितसङ्केते पत्र-व्यवहारो विधेयः ।

गङ्गाविष्णुशास्त्री,

कार्यसम्पादकः,

अखिलभारतीय-संस्कृतविश्वविद्यालय,

श्रीमहामण्डल भवन, जगत्गंज, काशीधाम ।

नियमाः सूचना च

(१) सूर्योदयः प्रतिपौर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । संस्कृत-विश्वविद्यालय-सदस्येभ्यो मूल्यमस्य रूप्यकत्रयं ३) वार्षिकम् । असमर्थेभ्यो विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते ।

(२) ग्राहकेभ्यो विश्वविद्यालयसदस्येभ्यः तथा विज्ञापनसंग्रहाच्च यो हि घनागमो भविष्यति स च संस्कृतविश्वविद्यालयस्य “छात्रवृत्तिकोषे” स्थास्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च ‘नवीनोऽहम्’ इति नून लेख्यम् । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत्, तैः पत्रालये [पोस्ट आफिस] अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । घनादेश- (मनीआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापन-दातेन महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धीयपत्राणि, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकदलानि च “श्रीमद्वचेशप्रसादद्विवेदी व्यवस्थापक-सूर्योदय कार्यालय जगत्गंज, बनारसकैण्ट,” इति संकेतेन प्रेषणीयानि ।

कुरुत्तत्रभूषण पं० छज्जूरामशास्त्रि कविरत्न-विद्यासागरकृतसंस्कृतपुस्तकानि ।
न्यायसिद्धान्तमुक्तावली-मूलचन्द्रिकानामकपरीक्षोपयोगिटिकासहिता, मू० १॥)

साहित्यविन्दुः—साहित्यशास्त्रे प्रवेशाय प्रथमं पुस्तकम्, मू० ॥)

दुर्गाभ्युदयनाटकम्—पं० नेकीराम-परिडतरामकृष्णभट्टकृतटीकासहितमद्भुतम्, ॥

प्राप्तिस्थानम्—पं० जगन्नाथ-लक्ष्मीनारायण-पुस्तकवाले बड़ादरीबा, देहली ।

सूर्योदयः ।

अष्टमे वर्षे }

आश्विनस्य पूर्णिमा सं० १६८३ ।

{ चतुर्थ-संख्या

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

—:०००:—

व्यवस्था-प्रकाशनम् ।

—:०:०००:—

इदानीन्तने काले साकं राजनीतिकक्रान्त्या धार्मिक्याः सामाजिक्याश्च क्रान्तिश्चतुर्दिक्षु प्रवलं लक्षणं दृष्टिगोचरतामापद्यते । राजनीतिकसामर्थ्य-प्रलोभनवशात् संख्यातीताः संख्यावन्तोऽपि पुरुषा अविमृश्यकारितया अदूरदर्शितया च लक्ष्यशून्यमितस्ततो धावन्ति । निरङ्कुशाः स्वेच्छाचारिणो मानवाधमाः केचन शासकशक्तिमप्युत्पथं नेतुं प्रयतमानाः समाजद्रुममूल-मेव विश्वंस्यितुं प्रवलं चेष्टन्ते ! पाश्चात्यशिक्षाकुप्रभावतो विकृतमनसस्ते नेतृं विमृशन्ति यत् का नाम शक्तिः को वा गुण इमां जराजीर्णामपि आर्य-जातिम् इदानीमपि संरक्षतीति । बौद्धजैनादिभयावहविविधेन, मोहमदीय-शासनकालकरालाक्रमणेन, इन्द्रियलोलुपायाः पाश्चात्यसभ्यताया मनोमोहक-चाकचिक्येन च वर्णाश्रमभृङ्खलैव जातिमिमामार्यामरक्षदिति निःसंशयं वक्तुं शक्यते ।

साम्प्रतिकाः केचन चाण्डालादीनपि शास्त्रमर्यादाविरुद्धं देवमन्दिरा-भ्यन्तरं प्रवेशयितुं स्पृश्यास्पृश्यविवेकं विनाशयितुं च समीहन्ते । शास्त्रसदा-चारलोपिन एते तपस्विनोऽपि महात्मानोऽपि शास्त्रैकपक्षपातिनामस्माकं न भवितुमर्हन्ति श्रद्धेयाः, एकैकां शास्त्रभृङ्खलां यथासमयं शनैःशनैः क्रमशो भ्रंशयितुमुद्यता एते शास्त्रप्राणैर्नूनं बहिष्कार्याः । नैतेन सर्वथा सर्वतश्च तेषामनादरणमभिप्रेतम् । इमे हि राजनीतिमार्गेऽस्माकमपि परम-श्रद्धास्पदमिति स्वीकुर्मः । अस्पृश्यानां सम्बन्धे देवमन्दिरप्रवेशरूपा नीतिरेषां न साधीयसी । अस्पृश्या बन्धवोऽस्माकमङ्गभूताः । एतेषां सर्वप्रकारेण सामा-जिकदशासुधारः, क्लेशपरिहारश्च सर्वेषामभिप्रेतः । देवप्रतिमादर्शनप्रबन्धोऽपि नूनं कर्त्तव्यो यदि शास्त्रमर्यादा-स्पर्शास्पर्शविवेकपूर्वकं यत्र यत्र सम्भवति ।

परन्तु शास्त्रविरुद्धं स्पर्शास्पर्शविचारहीनं देवमन्दिरेषु तेषां प्रवेशनं सर्वथा न समीचीनमिति समेषां सिद्धान्तः । इममेव विषयमुद्दिश्य अत्रैवाङ्के अन्यत्र स्थाने “देवमन्दिर-प्रवेश-मीमांसा” इति शीर्षकं चारणसेय-विद्वत्खात्तरीकृतं व्यवस्थापत्रं प्रकाश्यते । तदनुसारेणैव सनातनधर्मावलम्बिभिः कार्यमनुष्ठेय-मिति निवेदनम् ।

धर्मविज्ञानालोचनम् ।

‘धर्म-विज्ञान’ नामकमिदं पुस्तकं कानपुर-सनातनधर्मकालेज-योगा-श्रमतः प्रकाशितम् । अस्य प्रणेतारः परमश्रद्धेयाः श्री १०८ मन्तः दयानन्द-स्वामिनः । स्वामिचरणा यथा सनातनस्य धर्मस्य चत्वारस्तथैव लेखका अपि । भवतां वाणी सातिशयशक्तिशालिनी । भवदीयं व्याख्यानमाकर्ण्य महान्तोऽपि तार्किका मन्त्रमुग्धा इव सन्तिष्ठन्ते । सनातनधर्मविषयान् तथा वैज्ञानिक-रीत्या प्रतिपादयन्ति यथा परमा नास्तिका अपि स्वीयानि शिरांसि नमयन्ति । संख्यातीतनरपयोधिमध्ये सिंहगर्जनं व्याख्यान्ति । यत्र भवतां भाषणं भावि भवति, तत्र बहुकालात् पूर्वत एव एकत्र भवति जनताया ओघः । उच्च-कोटिगाः कियन्तः शिक्षितास्तु भवत्सु वर्त्तमानेषु कस्यापि सनातनधर्मोपदेशकस्य व्याख्यानमेव न श्रोतुमिच्छन्ति, भवन्तो बालब्रह्मचारिणो, देशभक्ता, गम्भीरस्वभावाः, बहुविध-सभा-स्कूल-कालेजादीनां संस्थापकाः, संस्कृत-हिन्दी-बङ्गला-अंग्रेजी-भट्टीतीनां विविधभाषाणां मर्मज्ञा विद्वांसो योगिनः सन्ति । ‘धर्मविज्ञान’ मिदं पुस्तकं हिन्दीभाषायां स्वामिमहोदयैर्लिखितम् । स्वामि-चरणैस्तु, यद्यपि संस्कृत-अंग्रेजी-बङ्गभाषादिषु बहूनि मौलिकपुस्तकानि लिखितानि, परन्तु आधिक्येन तैः राष्ट्रभाषायां हिन्द्यामेव बहूनि लोकोपकारक-पुस्तकरत्नानि रचितानि । भवद्भिरेव अष्टाभिः विशालशाखाभिः समुप-वृद्धितो “धर्मकल्पद्रुम” नामकः सनातनधर्मविश्वकोषो विरचितः । ग्रन्थमिम-मधीत्य संख्यातीता विद्वांसो महोपदेशकाः संवृत्ताः । अत्र प्रस्तुत-पुस्तके पाश्चात्यविज्ञानमनुसृत्य सनातनधर्मसमग्रविषयाणां समालोचनं दरीदृश्यते, येन पाश्चात्यशिक्षाशिक्षिता अपि मानवाः पुस्तकेनैतेन स्वीयं महान्तमुपकारं विधातुं पारयिष्यन्ति । पुस्तकेनैतेन स्वामिचरणानां पूर्णं पाण्डित्यं व्यापकम-ध्ययनं, गम्भीरं विषयविवेचनपटुत्वं, महान् अध्यवसायः, अद्वितीयं वैदुष्यम् अत्यद्भुतां लेखनशक्तिश्च सुतरां व्यज्यते । अत्र पुस्तके—(१) आधुनिक

विज्ञान और सनातनधर्म (२) देशसेवा और सनातनधर्म (३) स्वराज्य और सनातनधर्म (४) आचारमें वैज्ञानिक चमत्कार (५) नित्यकर्म (६) श्राद्ध तर्पण (७) पोड़शसंस्कार (८) शक्तिसञ्चय और आश्रमधर्म (९) सतीधर्मरहस्य (१०) विवाहकाल निर्णय (११) वर्णविज्ञान और स्पृश्या-स्पृश्यविचार (१२) उपासनातन्त्र और मन्त्रशास्त्र (१३) भक्ति और योग (१४) अवतारमीमांसा, (१५) कृष्णचरित रहस्य, (१६) ब्रह्म-ईश्वर-जीव-माया-तत्त्व (१७) सृष्टि-स्थिति-प्रलय-तत्त्व (१८) परलोक जन्मान्तर तत्त्व (१९) वेदाङ्ग और दर्शनशास्त्र (२०) पौराणिक शङ्का समाधान (२१) गोमहिमा (२२) विज्ञान जगत्में नवीन चमत्कार (२३) शिक्षाविषयों पर तुलनात्मक विचार और (२४) व्याख्यानकला कुशलतादयो विषयाश्चतुर्विंशतिखण्डैर्विभक्ताः सन्ति । सन्नेपतः पुस्तकमिदं सनातनधर्म-समस्तविषयाणां महाप्रदीपः, सनातनधर्मस्य सम्पूर्णरहस्यपरिज्ञानार्थं विधर्माक्षेपाणां समुचितसमाहितये च पुस्तकमिदमेकमेव, एतस्य मुद्रणम् अतीव सुन्दरम् । ६१५ पृष्ठात्मकस्याप्यस्य पुस्तकस्य ४) मुद्राचतुष्टयं मूल्यं स्वल्पमेव प्रतिभाति । अलमतिविस्तरेण । पुस्तकस्यैतस्य स्वीये पार्श्वे संस्थापनं सर्वेषामेव धर्मजिज्ञासुसज्जनानां विशेषतः सनातनधर्मावलम्बिनां प्रधानमत्योपश्यकं कर्त्तव्यम् ।

प्रातिस्थानम्—

पं० राधिकाप्रसादशास्त्री, योगाश्रम, नवाबगंज, कानपुर ।

समाजमूर्द्धन्यैषावेदनम् ।

ऊर्द्ध्वबाहुर्विरौम्येतन्नहि कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मादर्धश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

इत्येवमाह त्रिकालदर्शी भगवान् कृष्णः पायनो द्वापरयुगान्ते । कृतयुगे हिरण्यकशिपुप्रभृतीनां समुत्पत्तिः, त्रेतायां रावणादीनामाविर्भावः, द्वापरान्ते कंसादीनामधार्मिकराजान्यानामुदयः, कलियुगे चात्र धर्मविध्वंसिनां क्षत्रिय-स्मन्यानां नरपतीनां जैनबौद्धम्लेच्छादीनां प्रभावतो धर्मविस्रव आसीदस्ति च । एतादृशधर्मविस्रवविघाताय, धर्मस्थितये साधूनां परित्राणाय च कदाचिद् भगवानवततार, कदाचिच्च तदंशाविष्टाः, कदाचिच्च तदनुगृहीताः समाज-मूर्धन्याः ब्राह्मणाः शाश्वतिकीं समाजस्थितिमचीवल्पन् ।

यथा चेदानीं केचन विप्लववादिनः प्रभवन्ति तत्रापि मौलिकं कारणं तत्र

भवतां पण्डितानां समाजमूर्धन्यानामेव । यदि नाम सर्वे श्रीमन्तः कृतपरि-
करास्तदैव वलीयसा समुद्योगेन निवारयितुमचेष्टिष्यन्त, न तदैतावान् धर्म-
विप्लवोऽभविव्यत् । यथा च जैन-बौद्ध-म्लेच्छ-प्रभव-दुर्दिनेषु विस्मृतसर्व-
कर्मणां सुगृहीतनामधेयानाम् आचार्यप्रवराणां कुमारिलप्रभाकरशङ्करवाच-
स्पत्युदयनप्रभृतीनां सुधीधौरेयाणां धर्मरक्षणाय प्रयत्न आसीत्, तथैव
सम्प्रति श्रीमतामप्यावश्यकः ।

यदिनाम आशामरीचिकयाऽपहृतविज्ञाना अज्ञातशास्त्ररहस्याः सामा-
जिकाः पण्डितविशेषाश्च निजधर्माचारवहिर्भूतां शिक्षां नाम न समर्थयेयुः,
नापि वैदेशिकभाषा-विज्ञान-शिक्षायै सर्वान् एव स्वपुत्रादीन् तादृश एव
अनार्याचारदूषिते विद्यालये प्रेरयेयुः, न भवेत् तदा एवं विश्वप्राप्तिं विमलः !!
किमयं मोहः ? अविमृश्यकारिता वा ? अन्धविश्वासो वा ? गतानुगतिक-
न्यायो वा ? कलिकालस्य विकरालो महिमा वा स्यात् ? यथा तथा वा
भवतु । उपेक्षितव्याधिरिव महते अनर्थाय संजातोऽयं विमलः । य एव
आदर्शाः, य एव धर्मवक्तारो, य एव समाजमर्यादापर्वताः, त एव यदि
विचलितमानसाः भवेयुः, तर्हि कथं नाम न साधारणा विघटिताः स्युः ?
यदा सुधिय एव वैदेशिकाचारशिक्षामार्गम् अनुगच्छेयुः, कथङ्कारमनालम्बां
वर्णाश्रमाचारशिक्षा अवतिष्ठेत ? ये एव वैदेशिकशिक्षाचारदोषान् कथयन्ति,
त एव यदि स्त्रीयपुत्रादीन् तादृशशिक्षाचारेण विनयन्ते तदा साधारणाः
किं कुर्वन्तु ?

तामिमां धर्मविध्वंसिनीम् आपदं परिजिहीर्षूणां प्राचीनाचारशिक्षाव्यव-
हारचञ्चुराणां पण्डितानां सामाजिकानां च स्वप्रभावाधिकृतेषु पुत्रशिष्यादिषु
तादृशधर्मसदाचारशिक्षाप्रवर्त्तनमेव तादृशाचारादिरक्षणोपाय इति लौकिक-
दृष्ट्या युक्त्या चाभ्युपगच्छ्यामः ।

x

x

x

x

सुचिदितमिदं श्रीमतां यज्जगत्प्रणयनाभ्युदयविलयविधायिना भगवता
मनसाऽप्याकलयितुमशक्यमिममशेषभुवनभवनं लीलैवैवाधिर्भाषितम्, खनि-
श्वसिन्भूताः सकलधर्मप्रदर्शनादर्शाः स्वात्मरूपाः स्वैकप्रमाणा अपौरुषेय्यः
सर्वाः श्रुतयस्तदुपवृंहका ब्रह्मसूत्रपुराणादयो नानागमाश्च प्रादुर्भावयाञ्च-
क्रि इति । येषामनुभावेन सनातनमर्यादां निःशेषयितुं सवेगमापतन्तो रक्षो-
निर्विशेषाः केचन सद्यस्तरामुच्चाट्यन्ते । एवमपि कृते स्वस्य परोक्षतया
बलवद्भिराक्रमिते खनिर्मिते परमप्रमितेऽभिमते “परित्राणाय साधूनाम्”

इति खवच्चः सत्यापयितुं प्रदर्शयितुं चानन्ताद्भुतमडिमानं तेनैव भगवता कलितनिजजनविस्ताराः स्वावताराः प्रदर्शयाञ्चक्रिरे । येषां च निरुपमान्यनन्य-शक्यानि निखिलजगज्जेगीयमानानि तानि तानि लोलायितान्यद्यापि प्रथन्ते । पुनरपि दुःसमयाभ्युदयतस्तमेव स्वस्वरूपभूतं धर्मस्वरूपमन्ययितुं प्रयत-मानेषु केषुचन दुर्जनयातुधानेषु स्वस्वरूपाणि तत्तदाचार्यरूपैराविष्कृत्य निःशेषितमखिलमन्धतमसम्, विकासितानि सकलानि दिग्बधूवदनानि, सुदूर-मुक्तिस्तानि मृदितानि दग्धानि निःशेषितानि च निगमागमकण्टकानि । भगवत्स्वरूपभूतैस्तैस्तैः श्रीमदाचार्यैः सद्विद्यया जन्मना च वंशोऽधिबसुधातलमविच्छिन्नः प्रकटितोऽद्यापि यथावत् स्वविधित्सितमापादयन् गोपायति तमेव महासेतुम् ।

अथेदानीं समये करालकलिकालदुःप्रभावतः केचन महात्मानः तथा विदधति दुष्कृतवेष्टितानि चेष्टितानि, यैरपचीयन्ते सनातनाः सदाचाराः, विभिद्यन्ते पुरातनाः सेतवः, निश्छिद्यन्ते सरसानि सदाश्रयभूतानि महोपवना-नीव सतामाचरणानि । मिथो-निगमागमेषु तथा विवाद उद्भास्यते, येन भवन्ति निःशेषिताः सुकृतसम्पदः सामान्यतः सर्वेषामेव, विभिद्यन्ते स्वयूच्या-नामपि मनांसि, अपरा इव क्रियन्ते मुग्धमनसामन्तःकरणभूमयः । प्रकृत्यैव-करालकालेऽस्मिन् धर्मतः पराङ्मुखी प्रायः प्रवृत्तिः, सा च घलवती क्रियते ।

× × × × ×

वैदेशिकं हि राजचक्रं बहुजनपूर्णायामस्यां स्वर्णप्रसविद्यां भारतधरि-ड्याम् अव्याहतम् आधिपत्यम् आर्षोपदेशविद्वत्स्वदेशीयकौशलं शिक्षाव्यपदे-शेन तथा प्रवर्त्तयामास, यथा तत्परावर्त्तितमतिकाः प्रायेण समाजस्थितिविरो-धिनो भवेयुः, स्वांश्चावमन्येरन्, अन्तर्भेदेन चत्वारो वर्णाविशेषतोवर्णवाह्या जीर्येयुः “अस्त्येव सर्वेषां मनुष्याणां साम्यम्, कल्पितो वर्णभेदः स्वार्थसाधनपरै र्धूर्त्तब्राह्मणैः, निपीडिता हि प्राचीनाभिजाताः नवागतानाम् आर्याणां प्रभावेण, शूद्राः खलु भारतवर्षस्य प्राचीनाधिकारिणः, येषां मूर्धन्या द्राविडा आसन्” इत्येवं नाम वैदेशिकी शिक्षा । तथा च शनैरुत्तम्भितो भेदः । भेदो हि राज्ञां प्रणेत्यः प्रथमोपायः । सति च भेदे वर्द्धमाने चान्योन्यं विद्वेषे यथावसरं तत्र तत्रानु-कूलायमानस्य समद्विष्टादिप्रशंसा च प्रवृत्ता ।

पताहशवैदेशिकशिक्षाव्यामोहितमतिकाः केचन समाजसुधारमानिनः स्वातन्त्र्यस्वरूपमप्यजानन्तः स्वाधीनतावादेन परप्रत्ययनेन बुद्धीन् व्यामोहयन्ति । केचित्तु बाह्याचारेण प्राचीनभावमाश्रयमाणा अपि मनसा तान् एव अनुकुर्वन्ते । तथा हि-न ते शास्त्रं बहुमन्यन्ते नापि चिरन्तनाचारं, वैदेशिका यथा ब्राह्मण-द्वेषं प्रचारयामासुः, तेऽपि तथैवाभ्युपगच्छन्ति, न च विश्वसन्ति जन्मान्तरीय-कर्मफलेन जात्यायुर्भोगान् । इत्येवं परानुकरणपट्टीयसा मनसा चिन्त्यमानं स्वातन्त्र्यमपि पारतन्त्र्यायैव एकः प्रकारः । नहि दौवारिकरक्षितो गृहपतिः

परतन्त्रो भवति, नापि दौवारिकविरहितोऽप्रावृत्तद्वारेषु गृहेषु निवसन् निगङ्ग-
बद्धः पुरुषः स्वतन्त्रो भवति । आर्षपद्धतिमनुसरन्तो वर्णाश्रमिणः सुदीर्घ-
मनेहसं बाह्यपारतन्त्र्यमनुभवन्तोऽपि आन्तरेण स्वातन्त्र्यामृतेन आप्यायिता
जीवितात्ययं नापेदिरे । प्रत्युत आपेदिरे पुष्टिम् । आर्षपद्धतिपरित्याग
प्रणयाश्च साम्प्रतिका यद्यपि बाह्यपारतन्त्र्याद् विमुच्येरन् परन्तु आन्तरपार-
तन्त्र्यकालकूटाखादसम्भूढा जीवितादेव भ्रश्येयुः । अपि च साम्प्रतम् नेतृत्वं
नाम शास्त्रावमन्तृत्वम्, देशभक्तिर्नाम ब्राह्मणद्वेषः, औदार्यं नाम अवि-
चारेण पानभोजनम्, समदर्शनं नाम प्रतिष्ठितदेवालयेषु सर्वजातिप्रवेशनम्,
विद्या नाम परप्रतारणम्, कर्म नाम अनुकूलनीयपापानुवर्त्तनम्, वीरत्वं नाम
सदाचारपरित्यागः, त्यागो नाम परस्वाधिपत्यं, दया नाम दुःखजीविस्वजनो-
पेक्षा, संस्कारो नाम समाजस्थितिभङ्गः, इत्यादयो नवाः परिभाषाः प्रचरन्ति ।

ये तावन्मूलतः सजातीयान् अपि विजातीयभावमापन्नाः, समभाषा
अपि विषमभाषाव्यवहारिणः, कुलतो मित्रभूता अपि शत्रूयमाणाः, शान्ति-
कामसमुपेक्षितराजनीतिवर्त्मना लब्धप्रवेशाः समाजाभ्यन्तरं दूषयितुं प्रयतन्ते ।
न च स्वरूपतस्तत्तावदिमान् जानीते लोकः, एते हि येषां राजनीतिचर्चा-
प्रतिनिधितया राजकीयपरिपदि लब्धासनास्तेषामेव प्राणाधिकं धर्माचारं
विध्वंसयितुं समीहन्ते । इत्येवमेषामेषा स्वावलम्बनशास्त्रोच्छेदनी नीतिः
सर्वतस्तारस्वरेण उद्घोषणीया । न खलु स्वशास्त्रविश्वासमन्तरेण भवति
जातेरभ्युदयः, अयं विश्वासो यथा बद्धमूलो भवेत् तदर्थं प्रयतनीयम् । यतो
हि शास्त्रविश्वासभङ्गे परलोकभयाभावे च सर्वा एव स्थितयो भज्येरन्,
भग्नस्थितिकाश्च मानवाः पशुप्रायाः भविष्यन्ति । इत्येषाऽनर्थपरम्परा सर्वतो
बोधनीया ।

× × × × ×

समाजमूर्द्धन्येष्वान्वेदनम् इति शीर्षकोऽयं प्रबन्धः संकलितरूपः । बहुषु
स्थानेषु परिवर्त्तनपरिवर्द्धनपूर्वकं सामयिकत्वाद्वाङ्मे प्रकाशितः । साम्प्रतं
स्पर्शास्पर्शनिराकरणरूपं वर्त्तमानकालिकमिदमान्दोलनं भगवतः सनातनस्य
धर्मस्य कृते नितरां भयावहमिति निश्चप्रचम् । अस्माकं तु श्रुतिस्मृतिपुराणा-
दिषु सुदृढो विश्वासः । नाऽन्यथा भवितुमर्हति “यदा यदा हि धर्मस्य”
इति भगवद्गीतावचनम् । आन्दोलनरूपो भ्रम्मावातोऽयं यादृशकारेण
परिणतिं यातु, परमस्माकं दृढोऽयं निश्चयः—

यस्य निःश्वसितं वेदा यस्येच्छाकल्पितं जगत् ।

स रक्षिष्यति धर्मं नो येनाऽऽचारः प्रवर्त्तितः ॥

महाग्राहेण संप्रस्तं कातरं शरणागतम् ।

गजेन्द्रं मोक्षयामास सेयं पौराणिकी कथा ॥

सत्यः सनातनो यश्च धर्मो देवर्षिसंस्कृतः ।

स कथं विप्रवेभ्यश्च नात्मानमुद्धरिष्यति ? ॥

मातृस्तोत्रम् ।

ले०-कविरत्न-श्रीकालीप्रसन्नचक्रवर्त्ती बी० ए० ।

(काशी-सेन्ट्रल-हिन्दू-स्कूल-उपप्रधानाध्यापकः)

दश मासानहं गर्भे भारभूतो यथा धृतः ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै मातृदेव्यै नमोनमः ॥ १ ॥

अन्तर्वर्त्या यथा सम्यक् चरितं दुश्चरं तपः ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै मातृदेव्यै नमोनमः ॥ २ ॥

प्रसूतिजानि दुःखानि विविधा वेदनास्तथा ।

मम दर्शनमात्रेण विस्मृता लीलया यथा ॥ ३ ॥

बह्विना शोषितो देहश्चिरात्रोपोषणेन च ।

कटुतिक्तकषायाश्च पीता मद्धितकाम्यया ॥ ४ ॥

दोषा मूत्रपुरीषोत्था लेशतोऽपि न चिन्तिताः ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै मातृदेव्यै नमोनमः ॥ ५ ॥

मूत्रितं चेदपत्येन शीतरात्रौ पुनः पुनः ।

मूत्रसिक्ते स्वयं शेते देशे शुष्के तु पुत्रकम् ॥ ६ ॥

संस्थाप्य वीक्षते भूयो यदि तत्रापि मूत्रितम् ।

प्रेम्णा वक्षसि या घत्ते तस्यै मात्रे नमोनमः ॥ ७ ॥

रुदन्तं मां परिष्वज्य क्रुध्यन्तमुपलाल्य च ।

पालने विष्णुरूपा या तस्यै मात्रे नमोनमः ॥ ८ ॥

निर्युक्तिकोऽपि निर्बन्धो यथा नोपेक्षितो मम ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै मातृदेव्यै नमोनमः ॥ ९ ॥

व्याधितं मां समालोक्य या देवशरणागता ।

त्यक्ताहारा विनिद्रा च शय्यापार्श्वे न मुञ्चति ॥ १० ॥

स्निग्धेन वचसा दृष्ट्या सुस्निग्धाञ्चलवायुनां ।

शान्तिं रक्षति या देवी तस्यै मात्रे नमोनमः ॥ ११ ॥

बाणीरूपेण या देवी राजते विनये मम ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै मातृदेव्यै नमोनमः ॥ १२ ॥
 या देवी मास्वरूपेण धनशान्तिप्रदायिनी ।
 नमस्तस्यै नमस्तस्यै मातृदेव्यै नमोनमः ॥ १३ ॥
 भुङ्क्ष्वेदं व्यञ्जनं ताव भुङ्क्ष्व किञ्चिदमुष्य च ।
 इत्येवमाग्रहं नित्यं कुर्वन्ती मम भोजने ॥ १४ ॥
 विविधानि सुमिष्टानि मम प्रीतिकराणि च ।
 भोज्यानि स्वकरेणैव स्नेहपूर्णकुलेक्षणा ॥ १५ ॥
 परिवेष्ट्यातितुष्टा या अन्नपूर्णास्वरूपिणी ।
 नमस्तस्यै नमस्तस्यै मातृदेव्यै नमोनमः ॥ १६ ॥
 चण्डीरूपेण या भूयः शोभते मम शासने ।
 नमस्तस्यै नमस्तस्यै मातृदेव्यै नमोनमः ॥ १७ ॥
 दुःस्थस्य मे तु या देवी दुर्गारूपेण संस्थिता ।
 नमस्तस्यै नमस्तस्यै मातृदेव्यै नमोनमः ॥ १८ ॥
 पृच्छति मृत्युकालेऽपि 'भोजनं कृतवान् न वा ।
 न भुक्तं चेदहो गच्छ तूर्णमश्नाहि किञ्चन' ॥ १९ ॥
 एवं विस्मृत्य घोरां वै मृत्युश्चासादियातनाम् ।
 या देवी मम भूत्यर्थं कुरुते चानुशासनम् ॥ २० ॥
 जाने तस्याः कथं स्नेहं ? न कश्चिन्मातरं विना ।
 जानीयात् करुणां मातुः तस्यै मात्रे नमोनमः ॥ २१ ॥
 तामेव जननीं पूज्यां स्मारं स्मारं स्वचेतसा ।
 तस्याश्चरणयोर्भक्त्या भृतं नयनवारिभिः ॥ २२ ॥
 अप्यंतेऽर्घ्यमिदं दैन्याद् दीनहीनेन सूनुना ।
 गृहाण कृपया देवि जगदम्बास्वरूपिणि ॥ २३ ॥
 प्रसीद जगतां मातः कुपुत्रे चाति वत्सला ।
 आशिषो मे तथा देहि यथा धर्मे मतिर्भवेत् ॥ २४ ॥

गीर्वाणवाग्यध्यैतृणामविवेकता ।

—०:१:०—

ले०-वि० ल० सीतारामशास्त्री 'वाशिष्ठः'

(प्रधानाध्यापकः-श्री स० स० पाठशाला, सीकर)

अयि वीतरागा, महाभागा ! वैशिष्ट्येन विषमां समस्यामवलम्ब्याग्र-
गोऽभूवमद्य साधुसमाजसन्निकटे विकटेऽस्मिन् गीर्वाणवाणीहाससमये ।
विदाङ्कुर्वन्तु तत्र विद्वांसो यच्छेखावाटीप्रान्तेऽस्मिन् श्रीकरैः श्रेष्ठप्रवरैः संस्था-
पिताः सन्ति संख्यातीताः संस्कृतशिक्षण-संस्थाः । यासु प्राचुर्येण प्रचलितां
सामयिकीं परिपाटीमवलोकयन्तः सन्तः केऽपि कदापि सन्तुष्टि-सागर-मग्नता-
सौख्यं नैवाप्स्यन्तीति मे प्रचुरः प्रत्ययः । किम्बहुना, प्रतिमासन्नूतनानि नूतनां
बुद्धिभ्रमेण विहितविशालां पाठशालामवगाहयन्तश्चात्रा नैकत्र स्थितिं समाप्नु-
वन्ति । एवमाहिएष्यमानास्ते वानरवृत्तिभाजो विकृतधियो नैवाभीप्सितं
सम्यक् सम्पादयितुं क्षमा भवन्ति । यत्र कुत्रापि प्रतिपाठशालम् वंमन्य-
माणा भ्रमरास्तेऽभिनवा पाठन-पद्धतिमास्वादयन्तो बुद्धिवैशद्यमनासादयन्तो
दृष्टिपथं यन्ति विहितविधाना अपि अकृतकार्या एव । एवं ते प्रतिपाठशाला-
प्राङ्गणम् प्रदूषयन्तोऽध्यापकांश्च प्रतारयन्तो विद्याविधुविकाशम्बिनाशयन्तश्च
प्रशस्यां परीक्षा-पद्धतिमन्विष्यमाणाः षण्मासाभ्यन्तरे षट्शास्त्रि-सौध-सरण्या-
रोहण एव नैवामिलाषुका भवन्ति केवलम्, अपि तु ते परित्यक्तपाठशाला-
पण्डितपण्डाविमण्डमानमेवापरपाठशालास्थितिसौकर्यम्मन्यमानाः स्तुवन्ति
पुष्कलाभिः स्तुतिभि नूतनम् गुरुमिति । एषा परिपाटी तु प्राधान्येन परि-
णतिम्प्राप्ता सती विद्योतते, यन्नूतनपाठशाला-प्रवेशसंस्कारं विनैव तिरस्कारं
भूतपूर्वपण्डितस्य नैव भवतीति विधिलिखिता ललाटपट्टरेखा । परिपाठ्यानया
शेखावाटीप्रान्तेऽस्मिन् महदारूपदं लब्धम् । विस्फोटकपदार्थेभ्योप्यधिक-
विषवितरणशीलेयं महामारी नितराम् वर्द्धत एव । अपरञ्च येन केनापि
प्रकारेण विविधदोषविधानेन बहिष्कृतोऽपि पठनपाठनचातुर्यभावेन प्रचालि-
तोऽपि छात्रः स्वदोषमख्यापयन् पाठशालापद्धतिमेवाहर्दिवम्प्रदूषयतीत्यर्थः ।
निदर्शनञ्चात्र जयपत्तनस्थ-संस्कृतमहाविद्यालये शास्त्रिश्रेय्यामधीयानस्य कस्य-
चिच्छात्रस्यैकं पत्रमपि मम समीपे सुनिहितमस्ति । तत्र लिखितमस्ति—“प्रिय-
वर ! अत्रत्या पाठनशैली नितरामसमीचीना । चेत्लिख्यते चात्र पठनेन मे

चेत इति” । एवमेव शेखावाटीस्थितैकस्य महाविद्यालयस्य विषये लिखति कश्चित्प्रथमादित्सुश्रुताः—भ्रातः । नात्र रुचिकरा पठनपाठन-व्यवस्था । कार-
णञ्चात्र नूतनाध्यापकसमागम एव । विदाङ्गुर्वन्तु तत्र श्रीमन्तो भवन्तो विद्वांसो
यच्छास्त्राचार्यपरीक्षोत्तीर्णः कृतपूर्णानुभवः परिश्रमशीलः कश्चिदध्यापको यदि
नवीनं स्थानम्प्राप्नोति तर्हि किम् स प्रथम-परीक्षा-ग्रन्थानपि पाठयितुमक्षमः ?
महदाश्चर्यम् ! शुद्धलेखनभाषणाक्षरज्ञानेऽप्यज्ञाश्रुता एव वदन्ति । अपरञ्च
जयपुरशिखाविभागस्य संस्कृतपरीक्षाः, किम् जयपुरसंस्कृतमहाविद्यालय
एव समीचीना न भविष्यन्ति, यत्र महान्तो विदग्धाः सन्ति पाठकाः । कश्च
विद्यालयः परीक्षायाः प्रधानालयः । यतश्च प्रतिवर्षं संख्यातीताश्रुताश्ला-
श्याचार्यपरीक्षासु समुत्तीर्णा भवन्ति । किमेन विद्यालयम्विहायान्यदपि
तत्सदृशं तस्मादप्यतिशायि वा स्थानं विद्यते ? हन्त ! कीदृङ्मौख्यम् !
कीदृश्यवहेलना संस्कृतसंसारस्य !

दैवदुर्विपाकाद्दूषणञ्चात्र विदुषामौदासीन्यम्, विचारसरण्यनारोहणम्,
नवरसरचिराया रुचेरनुत्पादनमेव न, अपि तु तत्तद्विद्यालयाधिष्ठातृणामनौचि-
त्यमपि । यत्तेषां द्रव्यव्ययोद्देश्यत्रैव संस्थायाः समुन्नतिहेतौ हितप्रदमस्ति ।
किन्तु ब्राह्मणब्राह्मण्यो विद्यादानेन विशेषेण च भोजनवस्त्रवितरणेनास्माकम्
पुण्योदयवृद्धिः ख्यातिमेप्यतीत्येकमेव प्रधानोद्देश्यम् ।

अस्तु, नात्र दूषणं केवलमन्तेवासिनामेव, परमध्यापका अपि हात्र-
जनमनोरञ्जनेऽनवरतं विरतास्तिष्ठन्ति । नैव समयमधिकृत्याध्यापयन्ति
पाठकाः पाठिनः । तेषां पाठावरोधम्विधाय गृहकार्यं नियोजयन्ति नितराम् ।
येन त एव बाला गोपालाः, वारिवाहका अपि विद्यार्थिन एव, सम्मार्जनकर्तृ-
त्वारोपणमपि तेष्वेव । एवमहर्दिनम् कार्यव्यग्रतया सति समये च शयानेन
गुरुणाध्ययनरहितास्ते शिशवोऽन्ते शान्तिं यान्ति स्वतन्त्रपाठशालासु । व्यवस्थि-
तावस्थेषु विद्यालयेषु चाध्यापकानामनाचारेण, यद्वियन्त्रणयाज्ञानवशाद्वा
विरमन्ति पठनाद्वराका विद्यार्थिनस्ते । ततश्च बहिर्भवनाय कृतोद्योगाः “जिमि
स्वतन्त्र होइ विगर्हि नारीति” कविसूक्तिं साफल्यजन्यन्तो भ्रमन्ति चेतस्ततः
पाठशालासु । अन्ततो गत्वा भोजनवस्त्रप्राप्तावेव निहितमतिरतयः पठन-
पाठनशून्याश्च सततम् भ्रमन्ति शृङ्खलारहिता मत्तेभा इवेति ।

अस्तु, विषयेऽस्मिन् विद्वद्विदुषामग्रे किञ्चित्कथनघाट्टयं ममाऽदूर-
दर्शितायाः परिचायकमस्ति । तथापि संस्कृतसमुन्नत्युद्गीयमानेऽस्मिन्समये
एकस्या महत्या न्यूनतायाः प्रच्छन्नत्वमपि सोढुमक्षमा वयम् । अभ्ययना-

ध्यापनाङ्गपुष्टिम्बिना नैव संस्कृतशरीरी सांसारिकी सरणिमनुसर्तुमल-
म्भूरिति । यावन्नैव प्रान्तेऽस्मिन् निर्वाणपदभाभवेद्भारतीयम् तत्तः पूर्व-
मेवात्र साधूपायविधानं विदुषां कार्यम् । हताशा अपि विद्वांसः पुनराङ्गल-
विद्यालयानामिव प्रमाणपत्रम्बिनापरपाठशालाप्रवेशं नैव कुर्युश्चान्नाणाम्
नात्र शिक्षाविभागाध्यक्षविज्ञापनेन स्वतन्त्रतापहरणम्भविष्यति विदुषाम् पाठ-
शालानाञ्च । यदि च स्वातन्त्र्यापहरणमेव मन्येयुर्विद्वांसस्तर्हि विदधतु
सम्मेलनं स्वीकृत्याध्यापनाध्ययनशीलानां स्वत्वं संरक्षन्तो नियमान् ।
शैथिल्येन चात्र वृद्धिमेवैष्यतीत्यहर्दिवम्परिपाटी ह्येषा नात्र कापि विचारणेति
प्रार्थयते जनोऽयं साधारणः ।

आवश्यकमन्यभाषासूक्ष्मज्ञानम् ।

के. टी. रामशरणशर्मा शास्त्री,

प्रधानाध्यापकः—छत्तिसगढ़ ब्रह्मचर्याश्रमस्य, राजिम. रायपुर. (सी. पी.)

अथि स्वाध्याय—विध्यधिगताध्यापिताखिलशास्त्रसद्बुत्तसत्पत्ताः !
अनवद्यविद्योद्योतोद्योगोपयोगगीर्वाणवाणीसंमुन्नतिमात्रैकलक्ष्याः ! कणभक्षा-
क्षचरणसदृक्षाः ! प्रकृष्टशेमुषिगुण्यपुरयशालिविद्वद्वरिष्ठ—सुलेख—“सूर्योदय”
जातानुरागाः ! पण्डितराजशीर्षण्यमहाभागाः ! नागात्कस्य चक्षुषोरतिथित्वं
प्राकाशि काशी प्रसिद्ध ‘सूर्योदय’सप्तमाब्दीय ज्येष्ठपूर्णिमाङ्के यः “पण्डितेभ्यो-
ऽभ्यर्थना” शीर्षको लेखो भोपाह्व पण्डित श्रीशिवशङ्करशर्मणः साहित्याचार्यस्य ?
तत्र तु वैमत्यमासादितदौर्मत्यस्य कस्य भवितुं प्रभवति, तथापि तत्रत्य द्विजान-
सम्भाव्यमानानात्मदौर्बल्याभिव्यञ्जकान् कानपि शब्दानालोच्य व्यक्तिगतविमृष्टौ
यथेष्टलब्धाधिकृतित्वात्किञ्चिदभ्यर्थयते तत्रभवत्सु भवत्सु—

कस्यचिदपि राष्ट्रस्योपरि स्त्रीयाधकृतिरुन्नतिरात्मविद्यादीनाञ्च
नितरां निर्विभर्त्ति तद्देशीयविद्याधिगतौ, तां विना व्यावहारिकदशायां सर्वथा-
ऽसामञ्जस्यस्यादिति समसम्मतम् । यदि हि विनायस्त्रीयाः अस्मद्भाषां नावामो-
त्स्यन्त, अनारतं भारतं नाधिकरिष्यन्त । भाषा च न कापि सदोषाऽपि तु संस-
र्गवशानुकृतान्यवेषाचारप्रसारा गीर्वाणवाणीतरणीकर्णधारा वयमेव, ये
च नैजभाषामपमन्याधिगत्य चान्यविद्यां तद्बुद्धिरता विरता भवामः स्वराष्ट्र-
विद्योन्नायापेक्षातः, कातः परमस्मत्कृते दुःखविषयिणी वार्ता ! विनायस्त्री-

यादयश्चाधिगतास्मद्विद्याप्रकारा अप्यननुकृतास्मत्प्रसाधनाचारविचारा एव—
 “हंसो यथा—क्षीरमिवाम्बुमध्यात्—” इत्यनुसृत्य न्यायवेदवैद्यकेतिहासादि-
 ग्रन्थेभ्यः स्वार्थसाधक-विषयमालोडयतात्मदेशांश्च प्रणीय कार्यरूपेण विपरिणम-
 य्याद्यसर्वान्निश्चयमत्कुर्वन्ति । अतो यावद्वयमात्मभाषादेशोन्नतिमुद्दिश्य (नापि
 खोदरदरीपूर्तिमुद्दिश्य) न स्मस्समधिगतस्वार्थसाधनपरिमितान्यभाषा,
 नाशाऽस्मद्भाषादेशोन्नते राभिस्स्वार्थतत्पराभिः समितिभिः । मन्ये, ‘संस्कृत
 परीक्षा-विषयक-कार्यं संस्कृतव्यवहृत्या निष्पत्स्यते’ किन्त्वनधिगतान्यभाषस्य
 कस्यचिन्निशान्ते ग्रामटिकायां “सम्मने” वा “तारे” (Telegram) समा-
 यते, याते च तस्मिन्नर्थवलोकिता परेतपतिपत्र इव तत्र कः साहाय्यमाचरि-
 ष्यति ? श्रुते खवाहुवलादेवमनल्पकार्येष्वसामञ्जस्य सद्भावादभावाच्चास्म-
 दधिकृते: “टाइपराइटरादि”—(Typewriter) मये समयेऽस्मिँस्तथैव स्थिति-
 योग्यत्वमाकलय्य विश्वविद्यालये माननीय-मालवीयमहोदयैरन्यैश्च गोनका-
 विद्यालयाद्यध्यक्षादिभि र्वारिणस्यामन्यत्रत्यासु च बहुसंस्कृतसंस्थासु
 विभिन्नभाषाध्ययनस्यापि सहैव प्रचन्धो व्यधायीत्यहरहरिदमसामञ्जस्यं
 नैयुर्नो दशामापद्यमानमवलोक्यतेऽतो वयम् “इमां भाषां न जानीमः” इति
 स्वदौर्बल्याभिव्यञ्जकत्वमपहृत्याधिगत्य च स्वार्थसाधनपरिमितास्तास्ता
 अन्यभाषा: “वयं स्वकार्यसञ्चालने सर्वज्ञाः” इति सगर्वमुचेलिमम् । तदैव
 सर्वसाधारणं जनेषु स्वप्रभावं स्थापयन्तो भवन्तो वलात्कारपूर्वकं निर्मापयन्तो
 गीर्वाणवाणीमुद्रणयन्त्रादिकञ्च, (Typewriter, etc) संस्कृतमयं समयं
 कर्तुं प्रभवः । समासादितसर्वविधसामर्थ्यं किमवशिष्यादमिधातुं ? येन
 भवद्भिर्निष्पादनीयेऽपि कार्ये भागमिमे गृह्णीयुः । कथमन्यथा सत्स्वपि घण्टाद्वे-
 णैव मनुष्यशतप्रहितपत्रोत्तरदानादिसमर्थेषु नानोपकरणेषु, तत्स्वार्थसाधक-
 सौविध्यशतस्य जागरूकत्वेनास्मत्सौकर्यं सूक्ष्मेक्षिकाक्षिलक्षीकरिष्यन्ति ते ।
 भ्राम्यताथ यूयमाद्यान्यभाषालिविवर्णमभ्यर्थमाणगतं पर्यम्, कर्णं तैलेन
 तूलेन वाऽऽपूर्यं तिष्ठन्तं के समाकर्णयन्ति गुम्फदुच्चरितवर्णम् ।

यदि च “न पठेद्यावर्त्तो भाषां प्राणैः कण्ठगतैरपि” इति दृढागृहीत-
 खंगरा नरा भवन्तोऽतोऽसम्पर्क एव समीहन्ते, तदा कदा कदालयः सुबोधता-
 लयः परीक्षालयोऽयमुद्घाटित इति सुदूरं विमृश्यताम् कैवावश्यकता नाशित-
 सर्वग्रन्थ-प्रबोधसदिच्छायाः परीक्षायाः ? प्रतिमण्डलं तथा प्रयस्यतां येन-
 कश्चिदपि विपश्चित्स्वोपसेदुषः परीक्षास्वेव नो प्रवेशयेत् । प्रत्नरीत्याऽन्ते-
 वासिनोऽध्याप्य सुबुद्धान् विदध्यात् । अदत्तायां परीक्षायाममरमणिमण्डितां

पताकां कां नोपलप्स्यन्तेऽन्तेवासिनस्ते ? क्व वा वाचस्पतिमुष्यसदो विद्व-
द्वृष्णिगणगणना गणना नाऽऽयास्यति ? अस्ति कोऽपीदानींतनो जनो यो द्वित्रा-
चार्यपरीक्षोत्तीर्णोऽपि प्रातःस्मरणीयचरणानां तात्याशास्त्रि-दामोदर-शिवकुमार-
दुःखभञ्जन-देवीप्रसादादीनामनुत्तीर्णप्रथमानामपि सर्वप्रथमानां । समकक्षताम-
वगाहेत ? कोऽपि न, कथम्वा तत्सम्भवः, सुरभारतीसुधारकम्मन्यानां धन्यानां
सर्वसंस्कृतपरीक्षासमितीनामामात्रमेव परीक्षाकालः । गृहीतास्तु च परीक्षास्तु
आवैशाखाब्दं पठनस्याऽपि कालः करालः काल इवावलोक्यतेऽन्तेवासिभिः ।
परतो विस्तृतौ जातायां कश्चिदामाद्रम्, इतर आकार्तिकं गृहे न्युष्य पुन-
रपि सिंहावलोकनन्यायेन पाठशालामवलोकयति । समागत्य च यथातथा
परीक्षग्रन्थानितस्तत् परिचुस्थ समुत्तीर्णभीष्टपरीक्षाः सुवोधतासागरे प्रवि-
ष्टोऽपि मीन इवाऽकाले एव परीक्षाजालेऽवबध्य प्रशंसापत्रपत्रे निक्षिप्तो निरन्तः-
सारतया कयाऽपि विधया जीवनं निर्वहति । एकाचार्यपरीक्षां यावदेकस्य-
प्रत्यन्दसमुत्तीर्णभीष्टपरीक्षस्य मार्गः श्रययातिरिक्ताश्चत्वारिंशन्मुद्राः केवलं प्रवेश-
पत्रशुल्के वियन्त्यन्तेवासिनः । समुत्तीर्णायामपि तस्यां कस्मिन् हृष्टे भवता-
मुष्टिरित्यपि नानुयुनक्ति साधितस्वार्थं वर्तमानशासक इत्ययाधीनमेव तस्य
जीवननिर्वहणम् । अतोऽस्मन्मते तु परीक्षाप्रविष्टिरेवानिष्टकारिकेति स्वस्व-
बालकाः स्वत एवाभ्यस्तसमस्तग्रन्थत्वेन सुवोधाः कार्याः, परिहार्याश्च “रत्नो-
लिपियुक्तप्रशंसापत्रस्य दातारः” एवं कृते तु तथाभूतं पत्रं मालमन्तां किन्त्वन-
भ्यस्तान्यभाषास्तुक्तसमये समुपस्थिते सति “ग्रामाद्ग्रामान्तरमहिण्डमाना
भविष्यन्त्येवे” त्यतीवावश्यकमन्यभाषासूक्ष्मज्ञानमतः परं किं भूम्ना विज्ञेषु ।

ईश्वराभ्यार्थनम् ।

—:०००:—

[द्वितीयसंख्यावशिष्टम्]

वद्धाशक्तिं रणपटुं निकटस्थ मिहम्

तं वीरमद्रमनिशं बहुमन्यमानम् ।

आनन्दिना विदितभूरिबलेन माता

नन्दीश्वरेण सुतरां समुपास्यमानम् ॥

नानाविधैः सविधगैः प्रमथैर्विनीतैः

प्रीतैर्हितैर्द्युतिभ्युत्तरभिनन्द्यमानम् ।
 वैदैरुदीरितजयस्वनभूर्त्तिमागूभिः
 सभ्यैर्महानुनिजनैरपि वन्द्यमानम् ॥
 दत्तोपदैरपहृतस्वपदैः स्समेतैः
 दैवैर्विधिप्रभृतिभिः खनुनीयमानम् ।
 नृत्यप्रचारचतुरामरमुन्दरीभिः
 नित्यं समुत्कनयनैः परिपीयमानम् ॥
 जाज्वल्यमानविजयोदयमानशस्त-
 स्फीतप्रभावधुतचण्डकाराभिमानम् ।
 बोभूयमानशतचन्द्रसमानकाम्य-
 प्रोद्गीयमानपुरुमानयशोवितानम् ।
 व्यादूयमानहृदयान्विहितानुकम्पम्
 जन्यूननन्यशरणानवलोकमानम् ।
 तेभ्यश्च दुर्लभगुणार्णवमानतेभ्यः
 तत्तन्मनोभिलषितं ददत्तं समानम् ॥
 सर्वेष्टदैवतमुदारमुदारमीशम्
 ये योगिनोऽमलदृशा हृदि विद्यमानम् ।
 पश्यन्ति सन्ततमनन्तमजं भवन्तम्
 ते सृष्ट्युमप्यतिजयन्त्यभिवर्त्तमानम् ॥
 ये भक्तिमन्त इह कान्त नमन्ति सन्तः
 सन्तोषिणो भव भवन्तमवन्तमाप्तम् ।
 ते किन्त सन्तमनन्तमुदोलसन्तः
 सन्तर्जितान्तकनितान्तभटा जयन्ति ॥
 माल्लरपत्रकुसुमैरपि ये जनास्त्वाम्
 अर्चन्ति बालविधुभूषणभूरिमक्त्या ।
 ते सम्प्रतीर्य भवसागरमश्रमं सत्
 तदर्लभं परपदं किमुनो लभन्ते ॥

कलशोपरि दीपस्थापनं युक्तमयुक्तम्वा ।

श्रीमत्कात्यायनापरनामधेय-महर्षि-पारस्कर गृह्यसूत्रे प्रथमकाण्डे द्वितीयकण्डिकायामाधाननिरूपणप्रस्तावे महायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरष्टोकाकारः ।

कर्त्ता स्वपुरतः "महोऽधौः" इतिभूमिं स्पृष्ट्वा "ओषधयः सम्" इति तण्डुलपुञ्जं कृत्वा "आजिघ्न कलशम्" इति पुञ्जोपरि सलक्षणं धातुमयं मृन्मयं वा कलशं निधाय "इमं मे वरुण" इति तीर्थजलेन पूरयित्वा "गन्धद्वाराम्" इति गन्धं कलशे प्रक्षिप्य चन्दनादिना तमनुलिप्य "या ओषधीः" इति सर्वौषधीः "ओषधयः सम्" इति यवान् "काण्डात्काण्डात्" इति दूर्वा "अश्वत्थेव" इति पञ्चपल्लवान् "स्थोना पृथिवी" इति पञ्चसप्त वा मृदः "याः फलिनीः" इति फलम् "परिवाजपतिः" इति पञ्चरत्नानि "हिरण्यगर्भं" इति हिरण्यम् "युवाः सुवासाः" इति वस्त्रेण रक्तसूत्रेण च वेष्टयेत् । "पूर्णादवि" इति धान्यपूर्णं फलसहितं पात्रमुपरि निदध्यात् । "तत्वायामि" इति कलशे वरुणमावाहयेच्चन्दनादिना पूजयेच्च । ततः कलशे देवता आवाहयेत्—

'कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः' इत्यादि । ततः कलश-प्रार्थना-देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ, इत्यादि ।

अथार्वाचीतपद्धतिषु दीपस्थापनादि वाक्यं किम्भूलकमिति चेत् "चन्दनादिना पूजयेदि"ति गदाधरोक्ति-घटकादिपदनिरूपणमूलकमिति ब्रूमः । एवं चास्य पूजादीपत्वनिर्णयेन देवशिरसि न स्थाप्यः, किन्तु पात्रान्तरे निम्नभागे । एतेनाङ्गाङ्गिभावो निरस्तः । तथा चोक्तम्—म० म० नित्यानन्दपन्तपर्व-तीयमहोदयलिखिते संस्कारदीपके प्रथमभागे—

"दीपोऽपि घण्टानादपूर्वकं देवस्य पुरतो दक्षिणे वेत्युपक्रम्य ।

गृहाण मङ्गलं दीपं धृतवर्त्तिसमन्वितम् । दीपं ज्ञानप्रदं देव रुद्रप्रिय नमोऽस्तु ते । पारावतभ्रमाकारं भ्रामयेच्च प्रदर्शयेत्" इति ।

म० म० श्रीमत्प्रभुदत्ताग्निहोत्रिमहोदयसूनुविद्याधरशास्त्रिणो वेदाचार्यस्य इमार्त्तप्रभौ— "दीपं न स्थापयेद् भूमौ धृततैले न मिश्रयेत् । पात्रं तस्य न भग्नं

स्यात् वर्तिकाचाप्यदूषिता । देवस्य दक्षिणे पार्श्वे दीपं दद्याद् यथाविधि । साधारं स्थापयेद्दीपमन्यथा ह्यशुभं भवेत् । तत्रैव पुनः—

❁ विना दीपेन सकला कार्यसिद्धिर्न जायते । अतः प्रकाशको दीपः पूर्वं स्थाप्यो यथाविधि । पारिजाते चोक्तम् ।

कर्मादौ स्थापयेद्दीपः पूर्वभागे विचक्षणः । दीपस्थानं समासाद्य कृतं कर्मफलप्रदम् । तत्रैव-आत्मनो दक्षिणे भागे तुलस्यादि निधापयेत् । घृतदीपं तु तत्रैव तैलस्य तु विपर्ययः ॥

मंत्रमहोदधौ—घृतदीपो दक्षिणे स्यात् तैलदीपस्तु वामतः । सितवर्त्ति-युतो दक्षे वामाङ्गे रक्तवर्त्तिनः ॥ इति ।

अनाहुः “क्षित्यादि पञ्चभूतैरेव सर्वतनुनिर्माणादीपस्थात्यन्तौचित्येति तत्र विचार्य समाधेयम् ।”

अत्यन्तानलसंयोगीपीतिमाश्रयः, द्रवत्वनाशप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यान्तर-संयुक्तः, अत्यन्तानलसंयोगेभ्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वे सति गुरुत्वादिति द्रवद्रव्यान्तरसिद्धौ नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणतया जलत्वानुपपत्तेरूप-वत्तया वाय्वादिष्वनन्तर्भावाच्च हिरण्यं तैजसमिति प्रसिद्धचरं मुक्तावली-पाठिनामपि । दत्ते च तस्मिन् तदभावः कथम् ।

“सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः” इतिन्यायात् । अथात्रान्यैरुद्गाविताः युक्तयः विवेचयिष्यन्ते । तत्रैके “पात्रान्तरे स्थापने शोभा-भाषः” इत्याहुस्तत्रोच्यते न कस्यापि समतं शोभार्थं पूजेति-अथायं स्वकीयकरे-णैव वज्रपातः स्वीयशिरसि ।

अंगाङ्गिभावाभावोक्तेश्च नाङ्गैकत्वप्रत्यवायः । यदपि प्रयोजनाभावं इति तदपि न पूजार्थमावश्यकत्वोक्तेः । विरुद्धफलप्राप्तिरपि नान्यत्र स्थापकानां शिरस्यापतति किन्त्वन्येषामेवेति बहुशः कर्मकारणपद्धतिषु लिखितास्तु दृश्यतेऽयं रीतिप्रसरः । किमन्यदखिलेलाऽलङ्करणानां वाणीभूषणानां वाराणसे-यविदुषां विशेषतोद्यावध्यामोदावहमिति नेह तायेत ।

—रामजी पाण्डेयः शास्त्री ।

❁ अमुनि प्रकरणान्यविवेचनाहर्ग्यपि दीपकप्रस्तावाविज्ञस्यन्ते ।

देवमन्दिर-प्रवेशमीमांसा ।

“चाण्डालादीनां देवमन्दिरप्रवेशे का बाधा ? इति प्रश्ने बाधाद्वयं भवतीत्युत्तरम् । तत्र प्रथमं धर्मशास्त्रीया बाधा विविच्यते—तथाहि, पाषाण-दारु-मयादिमन्त्रः खलु देवप्रतिमाः प्रतिष्ठाविधिना देवत्वमासाद्यन्ते, येन ताः पूजनीया भवन्ति । तत्र शास्त्रमात्रगम्यत्वमित्यलौकिकमुच्यते । न हि लोकदृष्ट्या प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितत्वकृतः पाषाणादिमूर्तीनां कोऽपि विशेषो लक्ष्यते, येन कासांचित् पूज्यत्वमपूज्यत्वं च कासांचित्, इति भेदः स्यात् तस्मिन्नालौकिकविषये युक्ता खल्वलौकिकी बाधा, सा चात्र वर्त्तत एव शास्त्रैकगम्या, पूजकत्वपर्युदासमुखेन पूजोपकरणत्वपर्युदासमुखेन पूज्यत्वपर्युदासमुखेन च त्रिधा भिन्ना हि सा चाण्डालादीनां देवालयप्रवेशे युगपदेव जाघटीति । अयमलौकिको विषयो धर्मशास्त्रदिशा च नीचैर्विशदं विमृश्यते—भृगुसंहितायाम्—“चाण्डालैरन्त्यजैश्चैव तथान्यप्रतिलोमजैः । म्लेच्छैश्च नीचचाण्डालैः गुरुनिन्दादिदूषितैः । एवमादिभिः संस्पृष्टे देवागारे विशेषतः । स्पृष्टे प्रवेशने बाधा पूजा काले च दर्शने ।” किञ्च चाण्डालादौ देवमन्दिरं प्रविष्टे पूजकाः खलु स्पृश्या ब्राह्मणादयस्तत्र स्थिताश्चाण्डालादीनां प्रवेशादाशौचभागिनो न पूजायामधिक्रियन्ते “शुचितत्कालजीवी कर्म कुर्यात्” इति श्रुतेः । आशौचं च तेषां चाण्डालादिस्पर्शात् तच्छायास्पर्शात् तद्दर्शनाच्च । यथाऽऽह मनुः “दिवाकीर्तिमुदक्यां च सूतिकां सूचिकां तथा, शवं तत्स्पृष्टिर्न चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति” इति । दिवाकीर्तिश्चाण्डालः । चाण्डालप्लवमातंग-दिवाकीर्तिजनंगमा इत्यमरोक्तेः । अत्रिरपि, “चाण्डालेन तु संस्पृष्टे स्नानमेव विधीयते” इति । पुनरत्रिः—“यस्तु ह्यायां श्वपाकस्य ब्राह्मणस्त्वधिगच्छति । स च स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुध्यति” इति । श्वपाकश्चाण्डालः तत्सदृशजात्यन्तरं वा द्वयोरेव प्रमाणलब्धत्वात् । निषादश्वपाचान्तेवासिचाण्डालपुक्कसा इत्यमरोक्तेः । चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथेत्यङ्गिरोवचनाच्च । अकामतः स्पर्शं स्नानमात्रं कामतः स्पर्शं स्नात्वा घृतप्राशनमिति विशेषः । गृहे तत् प्रवेशे भाण्डवर्जनमाह पराशरः—“गृहस्याभ्यन्तरे गच्छेच्चाण्डालो यस्य कस्यचित् । तस्माद् गृहाद् विनिःसृत्य गृहभाण्डानि वर्जयेत्” । सत्येवं देवगृहस्थोपचाराणामशुचित्वे तैर्देवपूजनं पर्युदस्तम् । “अस्पृश्यस्पर्शं देवाच्चायाः पुनः प्रतिष्ठापनमिति” शौधायनमतास्तु चाण्डालादिच्छायाया या अस्पृश्यतोका तत्सम्बन्धेऽपि

प्रतिष्ठितदेवाचूर्चानां पुनः प्रतिष्ठा युक्ता । तामन्तरेण तत्र पूज्यत्वपर्युदासः । अपि च चाण्डालादिप्रतिलोमजानां देवालयभूपाङ्गणप्रवेशेऽपि शान्त्यादिविधानं श्रीपाञ्चरात्रे पादूमतन्त्रे चर्यापादे अष्टादशाध्याये—“तथान्यैर्मागधाद्यैश्च प्रतिलोमैश्च गर्हितैः, प्रथमादिप्रविष्टञ्चेत् धामावरणभूतलम् । धामस्पर्शं तथान्यस्य बलिपीठादिकस्य च । स्पर्शं कृत्वा यथापूर्वं शान्तिहोमं समाचरेत्, सहस्रकलशैर्देवं स्नापयेत् तस्य शान्तये” । अतः अस्पृश्यानां देवालयप्रवेशः प्रतिषिद्धः ।

“द्वितीया दार्शनिकवाधा यथा—वैदिकमतानुयायिनो जनाः प्रत्येकं विषयं त्रिभावमयदृष्ट्या समीक्षन्ते, इत्थं किल वर्णाश्रमधर्मावलम्बिनो मानवा एतं मृत्युलोकमेकब्रह्माण्डस्य चतुर्दशभुवनेष्वन्यतमभूलोकस्य केवलमेकमङ्गं मन्यन्ते, तदन्ये सद्य देवल्लोकाः सन्तीति निश्चिन्वन्ति । एतद्विज्ञानविमर्शेनैव देवमन्दिराणां शुद्धयशुद्धयोर्विवेचनं विधेयम्, नेयं सामान्यशुद्धयशुद्धिविवेचना प्रणिधेया । सनातनधर्मस्य प्रधानगुरवः पूज्यपादमहर्षयो योगाद्यलौकिकप्रत्यक्षसाधनेन विविधा अध्यात्माधिदैवाधिभूतशक्तीः पर्यालोच्य शुद्धयशुद्धिव्यवस्थां व्यधुः ।

“अस्पृश्या हिन्दवो वर्णाश्रमधर्मावलम्बिनां हिन्दूनां वर्तन्तेऽङ्गभूता इत्यत्र नास्ति कस्यचनापि विमतिः, भूमितलेऽस्मिन् आध्यात्मिकसमुन्नतशालिनीं मानवजातिं चिरजीविनीं कर्तुंकामैत्रिकालदर्शिभिर्महर्षिभिर्वर्णाश्रमधर्मस्य वैज्ञानिकी शृङ्खला निरमायि, यस्या अस्तित्वं जन्मतो निरधारि । अस्यामेव शृङ्खलायामस्पृश्यहिन्दूनामपि स्थानमास्ते । यथा किल मानवस्यैकस्य शरीरे ज्ञानप्रधानानि कर्ममुख्यानि चेन्द्रियाणि स्वस्वाधिकारमनुसृत्य परमप्रयोजनभूतानि सातिशयसहायकानि चावगम्यन्ते, तथैव वर्णाश्रमशृङ्खलायामस्पृश्या जातिरपि परमं प्रयोजनीया समधिकमादरणीया चेति न विस्मर्त्तव्यम् । अस्पृश्यानां यथायोग्यं सर्वविधं समुन्नतिसाधनं, स्वकीयाङ्गत्वेन तत्परिगणनं, तेषां समादरणं तैः सार्द्धं च प्रेमसम्बलितव्यवहारादिकं नूनमस्माभिविधेयम् । किन्तु तेषामस्पृश्यानां देवमन्दिरप्रवेशसम्बन्धे विविच्यते—यत्, सनातनधर्मावलम्बिनः प्रस्तर-प्रतिमान्त्रजलवह्निप्रभृतीनां जड़पदार्थानां समर्चनं ते न कुर्वन्ति, ते किल दिव्यदेशेष्वधिदैवपीठस्थापनपुरस्सरं दैवीं शक्तिं पूजयन्ति । प्राणमयः कोषो हि अन्नमयं स्थूलशरीरं परित्यज्य मनोमयविज्ञानमयानन्दमयाख्यैस्त्रिभिर्परैः कोषैः सह परलोकं गच्छति । तस्मात् प्राणमयः कोष एव स्थूलं राज्यं सूक्ष्मं दैवं राज्यं च परस्परं मेलयितुं विघट्टयितुं वा

प्रभवति । तस्यैव प्राणमयस्य कोषस्य सहायतया सर्वव्यापकस्य महाप्राणस्य सहयोगितया च मूर्त्तियन्त्रादिषु अधिदैवपीठस्थापना विधीयते, यत्राधिदैव-पीठेऽस्माभिः सर्वव्यापकस्य भगवतः परमात्मनः देवदेवीनाञ्च पूजनं क्रियते, एतदेव मूर्त्तिपूजारहस्यम् । यस्य वर्णनं निगमागमेषु समुपलभ्यते, सोऽयं शुद्धाशुद्धविवेकः काल्पनिको न विद्यते, नैतादृशो वा वर्त्तते यथा साम्प्रतिका नेतारो मन्यन्ते । सनातनेषु वैदिकदर्शनेषु निर्णीतम्, यदिदं स्पृश्यास्पृश्यालोचनं पञ्चभिः कोषैः सम्बध्यते, यैः पञ्चभिः कोषैरात्मा आच्छाद्यते । एतद्विज्ञानं नितान्तं गभीरमस्ति, किन्तु सङ्क्षेपेणैतद्वक्तुं शक्यते, यत्, एषु पञ्चसु कोषेषु शुद्धयशुद्धयोः स्पर्शास्पर्शयोर्वा सदसत्त्व फलमुत्पद्यते । दर्शनशास्त्रे यथाक्रम-मन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयानन्दमयकोषगोचराण्यसत्फलानि मल-विकारविक्षपावरणास्मितापदैरुच्यन्ते ।

“य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोर्नि वा सूकरयोर्नि वा चाण्डालयोर्नि वा” (छान्दोग्योपनिषद् वा० उप० ५ खण्ड १०) इत्युपनिषद्बचनेन “सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः” इति योगदर्शनसूत्रवलेन च प्रमाणीकृतात् प्राकृतनपापकर्मविपाकपारवश्याज्जीवः चाण्डालादीनां पापयोनौ स्थूलं शरीरं लभते, तत्र रजोवीर्यदोषेण पातित्वं तज्जन्यमस्पृश्यत्वञ्च जन्मतो जायते । तस्मात् हेतोर्यथा रमणीयां योनि-मापन्ने समुन्नताधिकारे ब्राह्मणादौ चाण्डालादिशरीरस्पर्शजन्यो दोषः संक्रमते तथैवाधिदैवपीठे देवविग्रहेऽस्पृश्यानां स्पर्शनेन ततोऽप्यधिको दोषः संक्राम्येत, यदि तत्राधिदैवपीठे विभिन्नसंस्कारप्रकारैः पूजापद्धतिः प्रच-लिता भवेत् । तथा हि, पीठेऽधिदैवशक्तेः प्राधान्यं प्रतितिष्ठति, तस्याः सङ्गावः पीठस्थापकानां संस्कारानुरूपः प्रादुर्भवति, स च तत्रत्योपासनापद्धत्या परि-रक्ष्यते, तत्प्रतीपाचरणेन पीठशक्तिः क्षीयते । तस्मादेव स्पर्शदोषदुष्टायां देवमूर्त्तौ तत्पीठशुद्ध्यै अभिवेकादिविधिनिर्दिष्टः । सर्वाणि विधानान्यधिदैव-विज्ञानमूलकानि सन्ति । अतः, अस्पृश्यस्पर्शदोषेण दैवजगतः आविर्भूतशक्ते-स्तिरोभावः क्वचित् तन्न्यूनता नूनं सम्भवेत्, एतत् स्वतः सिध्यति ।

“एतावता प्रमाणपुञ्जेन सिद्ध्यति यदस्पृश्यानां देवमन्दिरप्राङ्गणप्रवेश-तोऽपि देवमन्दिरस्य पावनत्वं नश्यति अनर्थञ्च भवति तदर्थं शान्तिविधानम्, अभिवेकादिभिर्देवप्रतिमायाः पावित्र्यप्रतिपादनञ्च विधेयमुक्तम् । तस्मा-च्छास्त्रैरस्पृश्यानां कृते देवमन्दिरस्तूपिदर्शनादेव देवदर्शनफलमुपदि-ष्टम् “प्रतिलोमान्त्यजादीनां स्तूर्पि दृष्ट्वा समाचरेदिति” “दर्शनं गेहचूडाया

दर्शनं गोपुरस्य च । अन्त्यजानां तथाऽन्त्यानां विज्ञयं देवदर्शनमिति च” शैवा-
गमादीनामाशयात् । नात्र शास्त्राणां पक्षपाते तात्पर्यम्, अपि तु पूर्वोक्त-
विज्ञानतोऽधिदैवपीठरत्नया सार्वजनीन-हित-साधनमेव शास्त्राणामभिमतम् ।
तत् सम्प्रति सर्वेषां प्रेक्षावतां कर्त्तव्यमेतत् यत्र यस्य यादृशी देवमन्दिरस्य
मर्यादा चिरात् प्रचलति सावश्यं तथैव रक्षणीया । इत्थमेव यथा देवमन्दिरे
प्रवेशमन्तरेणापि देवदर्शनस्य स्तूपिदर्शनादिना सौकर्यं सम्भवेत् तथाऽस्पृश्यानां
हिन्दूनां कृते बन्धुत्वेन सुगमो मार्गो विधेयः । परं धर्ममर्यादाविरुद्धं
न किमपि कार्यमनुष्ठेयमिति सतां मतम् ।”

“यञ्जाननतर्करत्न भट्टाचार्यः, महामहाध्यापकः, त्यक्तमहामहोपाध्याय-
पदवीकः । ताराचरण भट्टाचार्यः परिडितभूषण, वाइसप्रिंसिपल वीकानेर टीक-
मणि संस्कृत कालेज बनारस । यागेश्वर पाठकः ज्यो० । वामाचरण भट्टाचार्यः
तर्कतीर्थः न्यायाचार्यः प्रो० । पूर्णचन्द्राचार्यः व्याकरणाचार्यः वैय्याकरण-
कैसरी प्रोफे० वीकानेर राज्य टीकमणि सं० का० बनारस, मे० बोर्ड आफ गवर्न०
सं० का० इक्जामिनेशन बनारस । गेनालाल चौधरी ज्योतिषाचार्यः । रघुनाथ
शर्मा । नारायणदत्त शर्मा । गौतमजी ज्योतिषी । रामयश त्रिपाठी परिडितरत्न
व्याकरणाचार्यः प्रोफे० गोयनका संस्कृत कालेज । धनुर्धारी मिश्रः । गोपी-
नाथ कविराजः एम० ए० प्रिन्सिपल गवर्नमेन्ट संस्कृत कालेज बनारस । देवकी-
नन्दन शास्त्री दर्शनालङ्कारः, महामहाध्यापकः, प्रिंसपल टीकमणि संस्कृतकालेज,
बनारस । रमलशास्त्री बेणीमाधवजी । भगवत्प्रसादशर्मा मिश्रः वेदा-
चार्यः । गोपालशास्त्री नेने प्रो० गव० सं० का० बनारस । शिवदत्तमिश्रः
प्रो० ग० सं० का० बनारस । चन्द्रशेखरभा ज्योतिषसाहित्याचार्यः प्रो०
गोयनका महाविद्यालय । मुकुन्द भा शास्त्री म० म० । बालवोधमिश्रः प्रो० गवर्न-
मेन्ट कालेज बनारस । पद्मनाभशास्त्री षट्दर्शनाचार्यः । हाराणचन्द्र भट्टाचार्यः
विद्यावारिधिः, प्रो० मारवाडी संस्कृत विद्यालय । चण्डीप्रसाद शुक्लः महामहाध्या-
पकः, प्रिंसपल गौरीशङ्कर गोयनका महाविद्यालय । भास्करानन्द पर्वतीयः । त्रिभु-
वननाथ मिश्रः व्या० सा० आचार्यः । शिवबालक शुक्लः व्याकरणाचार्यः । हरिनाथ
शर्मा । चंद्रशेखर शर्मा । शुक्रदेव चतुर्वेदी । पं० पुरुषोत्तमजी कर्मकाण्डी । गोपाल-
कृष्ण ज्योतिषी । चंद्रिकादत्त मिश्रः व्याकरणाचार्यः । अग्निहोत्री गंगाधर
दीक्षितः । अमरनाथशास्त्री दीक्षितः । ब्रजभूषण मिश्रः एम० ए० काव्यतीर्थः
व्याख्यान रत्नाकर । बाबूनन्दन मिश्र अग्निहोत्री । श्रीरामनाथ शुक्ल । कमल-
नयनाचार्यः शास्त्री । गोपालभट्ट भट्टः प्रो० सांगवेदविद्यालय । रामाचार्यः

सूर्योदयः ।

८३

अ० सां० वे० वि० । शिवरामशास्त्री अ० सां० वे० वि० । हरिशङ्करजी अग्निहोत्री अ० सां० वे० वि० । लामशंकरः अथर्ववेदी अ० सां० वे० वि० । नीलकण्ठशास्त्री दैवज्ञ अ० सां० वे० वि० । शिवमंगलद्विवेदी-
न्यायाचार्यः । रमाशंकरः वैद्यशास्त्री । जोशीरामः अग्निहोत्री । विद्याधरशर्मा प्रिंसपल धर्म विज्ञान विभाग ओरियण्टल कालेज हिं० यू० । हरिनारायणशर्मा प्रो० गवर्न० सं० का० बनारस । पद्माकरद्विवेदी प्रो० गवर्नमेंट कालेज, बनारस । सूर्यनारायणशुक्लः न्यायव्याकरणाचार्यः प्रो० गवर्नमेंटसंस्कृत कालेज बनारस । महादेव शास्त्री प्रो० गवर्नमेंटसंस्कृतकालेज बनारस । नारायण शास्त्री । भगवान् दत्तः अग्निहोत्री । नरसिंहशर्मा । रामनिहोरद्विवेदी ज्योतिषाचार्यः । गयादत्त व्यासः । मधुसूदन भट्टाचार्यः । ब्रजविहारी शर्मा व्याकरणाचार्यः । काशीनाथ शास्त्री । जगन्नाथ मालवीयः । दुर्गादत्तत्रिपाठी । रामसुन्दरपाठकः । राधाकान्त भूा न्यायाचार्यः । गोपीनाथकविरत्नः । गङ्गाधरशास्त्री भारद्वाजः प्रोफे० क्वींसकालेज बनारस । महावीरप्रसाद त्रिपाठी अध्यक्ष श्रीविश्वनाथ मंदिर काशी । कमलकृष्ण भट्टाचार्यः स्मृतितीर्थः महामहाध्यापकः । चन्द्रमणि मिश्रः व्याकरणतीर्थः । चतुरानन वैद्यः । गो० शिवनाथ पुरी महन्त श्रीअन्नपूर्णामंदिर काशी । गोपीचन्द्रः सांख्यतीर्थः । सदानन्द भट्टाचार्यः नैय्यायिकः । रंजनीकान्त भट्टाचार्यः । शशिभूषण भट्टाचार्यः स्मृतिरत्नः । विजयानन्द त्रिपाठी । अनन्तरामशास्त्री प्रिन्सपल रणवीरसंस्कृत पाठशाला हिं० वि० वि० । पंचानन भट्टाचार्यः । दुंदिराजशास्त्री नैय्यायिकः । दाऊजी दीक्षितः । अवधेश शास्त्री । सीतारामशर्मा । गंगाविष्णु शास्त्री महामहोपदेशकः, प्रधानाध्यापकः उपदेशक महाविद्यालय भारतधर्म महामण्डल । अवधेशप्रसाद शास्त्री सहकारिसम्पादकः—“सूर्योदय” । श्रीअन्नदाचरण तर्कचूडामणिः महा-महाध्यापकः म०म०प्रो० ओरियण्टल कालेज हिं० वि० वि०, उपसभापतिः मन्त्री-सभा श्रीभारतधर्ममहामण्डल । शशिभूषण स्मृतितीर्थः महामहाध्यापकः अध्यक्षः धर्मव्यवस्थाविभाग श्रीभारतधर्ममहामण्डल । महावीर प्रसाद मिश्रः तीर्थपुरोहितः । मोतीरामशास्त्री पर्वतीयः व्याकरणाचार्यः । जयगोपाल चटर्जी । बोधनाथ भट्टाचार्यः । रमावधि शर्मा व्याकरणाचार्यः । अनन्तशास्त्री फडके व्याकरणाचार्यः मीमांसातीर्थः प्रो० गवर्नमेंट सं० का० बनारस ।”

[काशीपुर्यां संयुक्तप्रांतीयवर्णाश्रमस्वराज्यसंघमहाधिवेशने महाधिवेशनोप-
सभापति श्री परिडितप्रवर पञ्चाननतर्करत्न भट्टाचार्य महोदयानाम् अभिभाषणम् ।]

दुष्क्रियाप्रतीकारः ।

अयि पूज्यसभापतिप्रमुखाः सभास्ताराः ! विदितमेव भवतां यत् परा-
धीनतोच्छेदवद्धपरिकराणां करतलापितगणतन्त्रतासुधाकराणां वाक्यवीराणां
क तावत् कार्यपरिणतिः सम्पन्ना, गता तावद्वाजचक्रेण कवलिताया, राष्ट्रियस-
मुन्नतेवार्ता, समाप्ता राजनीतावसहयोगकुलिशपातभीतिर्भुङ्कुटिः, आविष्कृतो
नवीनो राजानुग्रहलाभोपायः, यतः परजनार्पणितः सजातीयविद्रोह एव नेतृ-
नामभाजां साम्प्रतिकोऽर्थः परमतया सम्पद्यते ।

अस्पृश्यानामुद्धारः, सनातनधर्मकलङ्कापनयनम्, उच्चवर्णकृतनिपीडन-
परिहरणं, सर्वत्र समदर्शनं समाजमध्ये परस्परमैत्रीबन्धनोपपत्तिरित्येवं-
रूपाणि दीर्घदीर्घवचनान्युद्घोष्य निखिलभारतमर्मपीडनाय प्रवृत्ताः परा-
धीनताग्रस्ताः स्वाधीनताप्रेमकञ्चुकाः प्रच्छन्ननास्तिकाः केचित् । अपरे च बुद्धि-
मान्धात् तद्वचनजातमेव सत्यतया गृह्णन्तो हर्षेण नृत्यन्ति, आनन्दाश्रुनि-
षिकद्वष्टयो न पश्यन्ति चिरन्तनगुरुजनमुखमलिमानम्, स्वयं कृतकोलाहलेन
मुषितश्रवणशक्यो न शृण्वन्ति हितोपदेशम् । कतिपये च परिडितमानिनस्तदर्थ-
वशीकृताः शास्त्रमपि कदर्थयन्ति । तदस्यां दशायां सर्वजनसमुद्बोधाय सोप-
पत्तिकं शास्त्रीयवचनजातमुपन्यस्य सिद्धान्तमुपवर्णयितुं प्रयत्यते ।

न ह्यस्पृश्यानामुद्धारो देवालयप्रवेशेन, देवप्रतिमास्पर्शेन, प्रतिमापूजया,
तदन्नभोजनेन वा भवति, किं तर्हि अन्नःपातनमेव, चित्तशुद्धिः खलु देवपूजायां
प्रथममुपयुज्यते, सम्प्रति ब्राह्मणादिवर्णैः कलहायमानानां यदि देवालयप्रवेशः
स हि तेषां विजयगर्वं जनयन्नशुद्धिमेव चित्तस्य विधास्यति, न ह्यशुद्धिर्धर्म्माय
घोद्धाराय वा भवति, अशुद्धे रजस्तमोरूपत्वात् । सा ह्यधर्माय । धर्मेण
गमनमूढं भवत्यधोगमनमधर्मणेति व्यक्तोऽधःपातः ।

न चास्पृश्यास्पर्शः सनातनधर्मस्य कलङ्कः, शास्त्रमूलकत्वात्, नहि लोक-
कल्पितोऽयं धर्मः, किंतु श्रुतिमूलः । श्रुतिर्हि चाण्डालानां पापांशुशयकृतं जन्मे-
ति वदति । “य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह्यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्
श्वयोर्नि वा शूकरयोर्नि वा चाण्डालयोर्नि वे”ति (छान्दोग्य ५।७) “मानसै-
रन्त्यजातिता”-मिति च मनुः । यथा हि पूर्वजन्मकृतपापेन कुष्ठरोगग्रस्तः
परिहरणीयरूपशो भवत्येवमेव जातिपतिताचाण्डालादयः । येषां खलु चाण्डा-
लादीनां शास्त्रभ्रद्धा वर्तते ते स्वपूर्वजन्मकृतपापेन तप्यमानाः शास्त्रदर्शितेनैवा-
ध्वना देवदर्शनपुण्यं लभन्ते । शास्त्रं हि देवमन्दिरमपि देवप्रतिमाकूपमाम-
नति । तथाहि प्रतिष्ठामथुलेः—

“पादौ पादशिलास्तस्य जङ्घा पादोर्ध्वमुच्यते ।

गर्भश्चैवोदरं क्षेत्रं कटिश्च कटिमेखला ॥

स्तम्भाश्च बाहवो क्षेत्रा घण्टा जिह्वा प्रकीर्तिता । इत्यादि ।

प्रतिलोमान्त्यजादीनां स्तूर्पि दृष्ट्वा समाचरेत् ॥”

इति चार्चनानवनीतधृतवचनञ्च । नाप्युच्चवर्णकृतनिपीडनपरिहरणम्, अस्यैव भविष्यन्निपीडनहेतुत्वात् । यथा ह्युच्चवर्णोद्भवा वैदेशिकशिक्षामापन्नाः स्वसृष्टदैन्यनिपीडिताः कांक्षिणीकतामापन्ना इव दृश्यन्ते, तथैतत्संसृष्टा अन्त्यजाः स्वभाविकस्वल्पतापतामपहायोच्चैर्धनाशया विप्रलप्स्यन्ते, इति निपीडनेनावश्यम्भवितव्यम् । सर्वत्र समदर्शनमिति तु मिथ्या प्रपञ्चः, तावन्मुष्टिमेयस्वपूगमतरङ्गायै धनादिवितरणाद्युत्कोचेन परेषामसंख्यातानामपि मतं प्रच्छादयितुं प्रयन्तते, सनातनधर्मशास्त्रेष्वश्रद्धाना अपि सनातनधर्मित्वेनात्मानं ख्यापयन्ति, सनातनधर्मिणश्च स्वलेखेन निरन्तरमलीकमाक्षिपन्ति, तेषां सर्वत्र समदर्शनमित्यहो बन्ध्यापुत्रोत्सवः । समाजमध्ये परस्पर-मैत्रीबन्धनोपपत्तिरिति तु पूर्ववद् वा ततोधिकं वा । यथोद्दण्डता नवीनमतानुयायिनां दृश्यते—तथा दूरमास्तां मैत्रीबन्धनं शाश्वतसमुद्भिरपि घटते । तस्मान्निरुपपत्तिका नवीनस्थितिः । तेषां देवालयप्रवेशे शास्त्रीया वाधा तु स्पष्टैव, यथा श्रीपाञ्चरात्रे पाद्यतन्त्रे चर्यापादेः—

“तथान्यैर्मार्गधाद्यैश्च प्रतिलोमैश्च गर्हितैः ।

प्रथमादि प्रविष्टं चेद् धामावरणभूतम् ॥

धामस्पर्शं तथान्यस्य बलिपीठादिकस्य च ।

स्पर्शं कृत्वा यथापूर्वं शान्तिहोमं समाचरेत् ॥

सहस्रकलशैर्देवं स्नापयेत्तस्य शान्तये । इति । तथा अत्रिसंहितायां—

“यस्तुच्छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणस्त्वधिगच्छति ।

स च स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥”

एतेन श्वपाकच्छायां स्पृशतोऽकृतस्नानस्य ब्राह्मणस्याप्यशुद्धतया पूजायामनधिकारप्रतिपादनं भवति । शुद्धतनुयजेदिति स्मृतेः, “शुचितत्कालजीवी कर्मं कुर्यादिति” श्रुतेश्च ।

“चालितापाटिता भूमिः केनचित् पापकर्मणा ।

चाण्डालवत्यसंस्पर्शदूषिता वह्निना च या ॥

स्वयमापातिता जीर्णा नदीवेगादिपातिता ।

अपुण्यजालसंसृष्टा विप्रक्षतजदूषिता ॥

पतिताद्यर्चिता श्लेष्मविरामूत्रादिविदूषिता ।

सत्रणा लक्षणोपेता संस्कार्या देशिकेन तु ॥”

इति ह्यश्रीर्षांगमवचनं प्रतिष्ठामयूखे धृतं, व्याख्यातं च “भूमिलिङ्ग-मीश्वरप्रतिमा च । चाण्डालवतीतत्स्पृष्टा । असंस्पर्शो निषिद्धस्पर्शाः” इति ।

तथाच चाण्डालस्पर्शं तच्छूयास्पर्शं तज्जलस्पर्शं च लिङ्गप्रतिमयोः संस्कारव्यर्थं लभ्यते । चाण्डालादिलजलस्यापुण्यत्वमुक्तम्—

“चाण्डालघटसंस्थं तु यत्तोयं पिवति द्विजः ।

तत्क्षणात् क्षीयते तस्य प्राजापत्यं समाचरेत् ।” इति ।

पराशरसंहितायामन्यत्रापि । एतेन तीर्थेषुष्टास्पृष्टिर्नास्तीति यत्कैश्चिदुच्यते तत् परिहृतम् । स्पृष्टास्पृष्टिशब्दो हि परस्परक्रियाव्यतीहारं बोधयन् धामस्पर्शं शूयाप्रतिमास्पर्शं शूयाब्राह्मणस्पर्शं जलस्पर्शादिकं न प्रतिप्रसूते । यच्चानादिलिङ्गस्य काशीस्थलिङ्गस्य महापीठशक्तिप्रतिमायाः स्पर्शार्थोपप्रतिप्रसव उक्तः, सोऽपि सत्यपि स्पर्शं तेषामपूज्यत्वप्रतिषेधकः, नतु तत्स्पर्शविधायकः । अनादिलिङ्ग-निर्णयप्रस्तावे नानावर्णसमर्चितमिति स्मृत्या वर्णबाह्यानां पूजानधिकारबोधनात् । शूयास्पर्शब्राह्मणादीनां पूजावाधकत्वाच्च । नापि अस्पृश्यतावर्जिभिर्नियमोऽपि कश्चिदङ्गीक्रियते येन अनादिलिङ्गादिविचारावकाशः स्यात् । एवञ्चास्मत्प्रतिकूलं प्रतीयमानं—“भारतं वर्षं विदेशागतैर्ब्राह्मणादिभिरार्यैः पूर्वतनजातीयान् पराजित्याधिकृतं, विजिता जातयः शूद्राः, तत्रानुगताः सच्छूद्रा इति तदितरे चासच्छूद्रा इति । ये चासच्छूद्रास्त एव निपीड्यन्ते इति एतद्विभ्रान्ताः किल पराधीनमनसः शास्त्रं न बहुमन्यन्ते, न शास्त्रीयमितिहासं गणयन्ति । अस्माकं भेदोपजननाय मिथ्या हि प्रतीयैरितिहासो रचितः । सत्येतिहासस्तु श्रुतिस्मृतिपुराणपाणिनीयमहाभाष्यादितो लभ्यते । तथाहि,—मगधात् प्रत्यङ् गन्धारात् प्राङ् देशे भारतस्य मध्यभूमिः, यवन (ग्रीस) देश पर्यन्तो भारतस्य प्रत्यन्तः । (अथर्ववेदः, महाभारतमीश्वरपर्व च) गान्धार-पश्चिमदेशीयाः क्षत्रियाः सगरेण निःस्वाध्यायवषट्काराः कृताः वर्जिताश्च ब्राह्मणैः । ततस्ते वृषलत्वं गताः । (मनुः) खृष्टानधर्माद्यभ्युदयात् पूर्वं यवनादयो वृषला आसन् । ते च सच्छूद्रत्वेन परिगृहीताः । शूद्राणामनिरवसितानामिति पाणिनीयसूत्रस्य महाभाष्ये शक्यवनमित्युदाहरणदर्शनात् । तावत्कालपर्यन्तं ते सवर्णैर्नैव यौनसम्बन्धमकार्षुः । अनन्तरं खृष्टधर्मादि-ग्रहणादन्यजातीयैः कृतयौनसंबन्धा म्लेच्छा बभूवुः । ब्राह्मणस्तु चिरमेव भारतमध्यस्थानवासिनो (न-१) बहिर्देशात् समागताः । देविकातीरे ब्राह्मणोत्पत्तेर्महाभारतकृद्भिर्रुक्तत्वात् । ये चान्त्यजास्ते प्रतिलोमसङ्करा इति, जात्यैव पतिता इति न निपीडिताः । वयं तु “व्यसनासकचित्तस्य पराधीनस्य” नित्यशः । अद्धात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेदि ।” इति दत्तवचनात् नित्यशः पराधीनतामधि कुर्वन्तो वयं शास्त्रीयस्वाधीनतां बहुमन्यामहे न पुनः स्वाधीनताभ्याजेन नित्यशः पराधीनतामिति । तस्मादिदानीं नेतृत्वनामभूतः स्वाधीनताव्यपदेशेन नित्यशः पराधीनतामाददानाः समाजभङ्गमादधते । तदस्या दुष्क्रियायाः प्रतिरोधायास्माभिः प्राणान्तपणः करणीय इति विमृशन्तु सुधियः ।

वस्तुत इमे द्वे अवस्थे तुरीयाशक्तेरेव भेदौ स्तः, 'अहं ममेतिवत्'. ब्रह्मब्रह्म-
शक्त्योस्तु भेदो नास्ति, इति पूर्वमेव प्रतिपादितम् । उभयोरेतयोरेव तुरीय-
शक्त्योरनन्तवैभवंयुक्ते रूपे सप्तशतीगीताया अस्मिन् स्थले कौशिकीकालिका-
रूपाभ्यामभिहिते । इदमपि समाधिगम्यमुपनिषदो रहस्यम्, यत् सच्चि-
दानन्दभावानामन्यतमेनास्तिभावेन प्रकृतित्वं भातिभावेन पुरुषत्वं तथोभयो-
र्विलासेन आनन्दवैभवात्मकं दृश्यप्रपञ्चजातं प्रादुर्भवति । प्रकृतिः सद्भावा-
श्रयेण परिणमति, तस्मात्सद्भावमयं हि नगराजहिमालयस्याध्यात्मस्वरूप-
मस्ति । असौ प्रकृतिप्रसूतजडमयदृश्यस्य प्रतिकृतिर्हिमालयः सर्वविधैश्व-
र्याकरत्वेन पुराणप्रतिपादितो गौर्याः पित्राख्योऽपि विद्यते । पुराणशास्त्रेण
सद्भावान्वितमधिदैवरूपं गौर्याः पितृत्वेन वर्ण्यते, तत् किल विज्ञानसिद्धमेव ।
देवासुरसंग्रामस्य त्रिविधं स्वरूपं पूर्वमेव निर्णीतम् । इन्द्रियसुखनिदानैर-
विद्याजनितैरस्मिन्तारागद्वेषाभिनिवेशैर्यद्वृत्तयोऽन्तःकरणं विलोडयन्ति, सैवा-
ऽवस्था असुरशक्तिप्रधानतयाऽऽध्यात्मिकं स्वरूपं वर्तते । द्वितीयं पतामव-
स्थामासुरीं पराजित्य जयलिप्सया शक्तिविलासक्षेत्रं हिमालयमुपेत्य पराशक्तेः
पराविद्यायाश्च जगन्मातुर्महामयाः सामीप्यमुपेता या वृत्तयः स्तोतुं क्षमन्ते
सैवान्तःकरणाववस्था देवानामाध्यात्मस्वरूपं सम्बध्नाति, इत्यवगन्तुमुचितम् ।
स्वरूपज्ञानप्रवाह एव गङ्गाया आध्यात्मं स्वरूपं वरीवर्त्ति । स्वरूपाङ्गे स्थितायाः
तुरीयशक्तिस्वरूपिण्या जगन्मातुरेवविद्यायाया गङ्गायां स्नानं स्वाभाविकं
किलास्ते । भक्तानामार्त्तनादेन वहिर्द्विष्टिसद्भावे खलु सा ब्रह्मशक्तिः स्वरूपद्वये
विभक्ताऽभूत्, तत्र कौशिकीस्वरूपाऽसौ देवानां भयनिवारणे निरता बभूव ।
द्वैतसत्तायां यच्चिसद्भावे सद्भावस्य प्राधान्यं वर्तते तदेव देव्याः शमामवर्णत्व-
मभिहितम् । योगिजनदुर्लभमेतदध्यात्मरहस्यमुपनिषदां सारभूतमगन्तव्यम् ।
एतावता नैवा प्रतीतिरुद्भाव्या यदस्या गाथाया आधिदैवमाधिमौतं वा
रहस्यं नास्त्येव, अथवा देवासुरसंग्राम एव नाभवदिति च । एतत् त्रिवि-
धभावमयरहस्यं तु पूर्वमेव सङ्केतितम् ॥ ८४-८८ ॥

षडशीतितमाध्याये हुङ्कारतो धूम्रलोचनवधस्याध्यात्मरहस्यप्रकाशनम् ।

हुङ्कारेणैवासुरसम्राट्सामन्तधूम्रलोचनभस्मीकरणस्य यदधिदैवं चरित्र-
मुपवर्णितम् । तस्याध्यात्मभावः सातिशयरहस्यपूर्णो भक्तानन्दप्रदायकश्च
विद्यते । दैवसम्पत्तिशालिसमुन्नतव्यक्तेरन्तःकरणे यदा काचनेन्द्रियासक्ति-
मूलिका असद्वृत्तिरुदेति तर्हि चरणारविन्दमकरन्दपानमहो भक्ता यदा प्रसन्न-
मनो भर्त्सति तदा त्वरितमेव मनसो निग्रहो जायते, येन क्षिप्रं मनः सावधानतां

प्रजति, तदा तदीयासुरी वृत्तिरपि भस्मसादुपजायते । अन्तर्मुखीनवृत्तयो भक्ताः प्रायः स्वस्मिन्नन्तःकरणे इत्थं धूम्रलोचनवधं निरन्तरमनुभवन्ति, किञ्च यदाऽन्तःकरणे भूयो भूय आसुरी वृत्तिरुत्पद्यते तदा युद्धमनिवार्यमुपजायते । तद् युद्धं यदि कूटस्थाधिपत्ये इष्टदेवं सम्मुखीकृत्य वा क्रियेत तदा सर्वदैव विजयो जायते । अधिभूते जगति त्वेवंविधो धूम्रलोचनवधः प्रायो दृश्यते । प्रथमदशायां दैवसम्पत्तिशाली जनो विभीषिकाप्रदर्शनेनैवासुरीं प्रजां परिभत्स्य तदीयमासुरीं चेष्टां दमयति ॥ १३ ॥

सप्ताशीतितमाध्याये रजोगुणमहस्वप्रकाशनम् ।

अस्यां प्रथमदशायां तामसोन्मुखं रजोगुणं शुद्धो रजोगुणो विनाशयितुं शक्नोति । जगत्यामपि दृश्यते यदेकैव रजोगुणशक्तिसम्पन्ना राजशक्तिर्नैकाः तामसिकप्रजाः स्वायत्तीकरोति । एतेनाधिभौतिकदृष्टान्तेनैवाध्यात्माधिदैव-रहस्ये चावगन्तव्ये ॥ १५-१६ ॥

कालिकाचामुण्डयोरध्यात्मस्वरूपनिर्देशः ।

पूर्वमेव ब्रह्मप्रकृतेः स्थूलसूक्ष्मकारणतुरीयाख्यं चतुर्विधं स्वरूपमुपवर्णितम् । तस्या एतद्रूपचतुष्टये भगवद्ब्रह्मविष्णुशिवजनन्या जगदम्बिकायाः पञ्चाङ्गुश्वराभयधारिण्याः कारणशक्तेस्तमोमयं रूपं प्रथमचरित्रे प्रकाशितमभवत् । तस्या एव महासरस्वती-महाकाली-महालक्ष्मीरूपिण्या रजःप्रधानो भूमिमा द्वितीयचरित्रे प्रकाशयाञ्चके । अत्र तृतीयचरित्रे तस्याः सस्वप्रधान-लीला वर्णयते, सर्वाश्रयभूतायास्तुरीयशक्तः स्वरूपद्वये कौशिकीदेव्यैव देवासुरसंग्रामे संलग्ना जायते । द्वितीयकालिकास्वरूपेण सादूर्ध्वमस्मिन् चरित्रे वर्णितस्य कालीरूपस्य सम्बन्धो नैव बोध्यः । पूर्वोक्तो कालिका तुरीय-शक्तिसङ्गावात् प्रादुरभवत् । इयं तु चामुण्डाकालीयुद्धे कौशिकीदेव्या ललाटदेशादजनि । सस्वगुणप्राधान्यावस्थायां वैराग्यविभूतिविभूषित-तत्त्वज्ञानस्य प्रबला दशैव चामुण्डाभिधायाः कालीदेव्या अध्यात्मस्वरूप-मस्ति । तस्याः कृपासङ्गावे इन्द्रियपरायणा सर्वा किलासुरी सेना स्वबाहन-सहिता तस्याः करालवदने प्रविशति । यावद्विषयप्रपञ्चात् तदीयं भव्य-मपि विद्यते । तन्त्रेषु कालिकाचामुण्डयोः पृथक् पृथक् रूपे निर्दिष्टे, ब्रह्मरूपे शिवे विराजमानं महाकालं स्ववशमानयन्त्याः तद्वत्सि स्थिताया महाकाल्या स्वरूपं प्रदर्शितम्, चामुण्डायाः स्वरूपन्तु उपरिष्ठावर्णितमेवास्ते । ब्रह्म जड-वेनिश्चेष्टमादधाना अनाद्यन्तं महाकालं स्वायत्तं विदधाना केवलेन निजेज्जित-

मात्रेणैव अनन्तकोटिब्रह्माण्डसृष्टिस्थितिलयकारिणी कालिका देवी विद्यते ।
किन्त्वसौ चामुण्डादेवी इन्द्रियोन्मुखोद्दामचिच्चवृत्तिरूपमसुरदलं भक्षयित्वा
जीवेभ्यो निःश्रेयसं प्रयच्छति ॥ ६-११ ॥

चण्डमुण्डवधविज्ञाननिर्देशः ।

यथा कूटस्थचैतन्ययापिकाया महादेव्या हुङ्कारेण धूम्रलोचनवधो
भवितुमर्हेत् न तथा चण्डमुण्डयोर्वधः सम्भवेत् । चण्डमुण्डयोर्वधं तु
चामुण्डाकाली किल कर्तुं शक्नोति । तथा हि, आसुरभावजनितो रागद्वेषा-
वेव चण्डमुण्डनामकावसुरौ वर्त्तते । अधिदैवरूपसम्पन्नस्य देवराज्यस्या-
नयोरुभयोरसुरयोरध्यात्मरूपे एते एव स्तः । कालीदेव्या अध्यात्मरूपं पूर्व-
मेवोक्तम्, यद्विवेचनया विदितमेतद् भवेत् यदेतौ कथं काल्या वध्या स्थाताम् ।
रजस्तमःप्रभवौ रागद्वेषौ विद्येते, रजस्तमःसमन्वयश्च सत्त्वे सम्भवति ।
सत्त्वगुणे एव सृष्टिसामञ्जस्यं सुरक्षितं भवति । तस्मात् कालीदेवी चण्ड-
मुण्डयोः शिरसी सत्त्वगुणमयीं महादेवीमुपाहरत् ॥ २०-२४ ॥

शिवस्य दौत्यकर्मरहस्यप्रकाशनप्रसङ्गे विष्णोः

शिवस्य चोपासनां विवृणोति ।

उपासनासम्बन्धेन विष्णोः शिवस्य चोपासना शास्त्रसम्मतता वर्त्तते ।
यतो मुक्तिप्रसङ्गेऽनयोरेव प्राधान्यमस्ति । चिद्विज्ञानेन साङ्ख्ययोगस्य सद्भि-
ज्ञानेन कर्मयोगस्य च वर्णनं श्रीगीतोपनिषदि सम्यगुपलभ्यते । साङ्ख्ययोगस्य
भगवान् विष्णुः कर्मयोगस्य च भगवान् शिवो यथाक्रमं फलदाता विद्यते-
तस्मादेव प्रथमचरित्रे भगवतो विष्णोः तृतीयचरित्रे च भगवतः शिवस्य
सम्बन्धो दर्शितः । प्रथमे सृष्टिप्रसङ्गसद्भावात्स्वयमेव विष्णोर्बुद्धविधान-
मावश्यकमभूत् । तृतीयचरित्रे च लयप्रसङ्गतः शिवस्य केवलं साहाय्य-
मेवापेक्षितमभवत् । किञ्च, प्रथमचरित्रे तमोमय्या देव्याः केवलं साहाय्या-
दानमेव प्रयोजनीयमभूत्, अस्मिन् तृतीयचरित्रे तु प्रत्यक्षतो बुद्धसमाप्तिविधा-
नमावश्यकं जातम् । एतेन भगवतो विष्णोः शिवस्य चाध्यात्मिकं स्वरूप-
मभिलक्षित्यते, किन्तु देवानामेभिराध्यात्मरूपैर्न कैश्चिदमीषामाधिदैविकान्या-
धिभौतिकानि वा रूपाण्यश्रद्दधेयानि । एतेषामधिदैवस्वरूपैः सप्तशतीगी-
तेयं दैवशक्तिसम्पन्ना समजनि, तथा च सर्वेषामेषामधिभूतरूपाणि षष्ठे सप्तमे
चोपासनालोके भक्तैः प्रत्यक्षं दर्शनीयानि । उपासका निजोपासनाबलेन तान्
लोकानुपेत्य कृतार्था जायन्ते । प्रबलोऽयं देवासुरसंभ्रमः प्रावर्त्तत, ततः सर्व-

देवशक्तिप्रादुर्भावो नितान्तमावश्यक आसीत् । तस्मिन्नवसरे विवेककृपिणी शिवदूती मुक्तिप्रदातारं शिवं दौत्यकर्मणि समयोजयत्, सृष्टेः सामञ्जस्यरक्षया प्रकृतिप्रवाहे सारख्याय च पुनरेकवारमन्तिमावसरमसुरेभ्यः प्रायच्छत्, यत्ते देवाधिकारसुरसृज्य स्वाधिकारानधिगच्छन्तु ॥ २६-२७ ॥

अष्टाशीतितमाध्याये रक्तबीजवधे त्रिविधभावपदर्शनम् ।

यथा चामुण्डानामिकायाः कालीदेव्याश्चण्डमुखौ वध्यौ स्तः, तथैव रक्तबीजवधेऽपि तत्साहाय्यं प्रधानत्वेन सुतरामपेक्ष्यते । एतत् प्रथममभिहितम्, यत् सप्तशतीगीता त्रयाणामाध्यात्माधिदेवाधिभूतभावानां प्रकाशिका प्रवर्तते, ततस्तदीयं प्रत्येकं प्रकरणं त्रिभावात्मकमास्ते । तेनैव क्रमेणासुररक्तबीजस्यापि स्वरूपं त्रिभावात्मकं निश्चीयते स्म । रक्तबीजस्याध्यात्मस्वरूपमवगन्तुं पूज्यपादमहर्षिभरद्वाजप्रणीतकर्ममीमांसादर्शनस्य संस्कारप्रकरणमवबोद्धव्यम् । कर्ममीमांसादर्शनेन संस्कारस्य द्विविधौ भेदावभिहितौ, स्वाभाविकः अस्वाभाविकश्च । तत्र स्वाभाविकः संस्कार एक एवास्ति, अस्वाभाविकः संस्कारोऽनन्तो विद्यते । स्वाभाविकः संस्कारो मुक्तिं प्रयच्छति अस्वाभाविकस्तु संस्कारो बन्धनदशां नितान्तं द्रढयति । अस्वाभाविकसंस्कारस्यैकेनैव संस्कारेणानन्ताः संस्काराः समुत्पद्यन्ते केवलेन तत्त्वज्ञानेन जायमाने वासनाविनाशेऽस्वभाविकः संस्कारः स्वतो नश्यति । जैववासनाजनितोऽस्वाभाविकः कर्मबीजसंस्कार एव रक्तबीजासुरस्याध्यात्मिकं स्वरूपमाम्नायते । यावन्तं कालं रक्तबीजस्य रक्तं पृथिव्यां पतिष्यति तावत्कालावधि प्रत्येकरक्तविन्दुबीजतो नानावासनाजनितो नवीनः संस्कारो जायमानो नवो रक्तबीजो नूनमुत्पत्स्यते । भोगस्थायित्वे गमनागमनचक्रनिरन्तरविधूर्णयमानत्वे च हेतुरयमेवास्ते । यदि तत्त्वज्ञानसाहाय्यादन्तःकरणे तत्संस्कारसंग्रहो निरुध्येत तत्त्वज्ञानोदयेन च मनोनाशसङ्गावे नवीना वासना न संगृह्येत तदैव रक्तबीजनाशः सम्भवेत् । देवासुरसंग्रामे देव्याश्चण्डिकायाः साहाय्येन रक्तबीजपराजयस्य तन्मरणस्य चाध्यात्मिकं रहस्यमेतदेव । कालीदेवी चण्डमुखौ स्वयमाजधान रक्तबीजवधे च परमा सहायिका समजनि । रागद्वेषयोर्विनाशस्तत्त्वज्ञानेन भवितुमर्हति, परन्तु दृढाभिनिवेशजन्यो जैववासनासम्भवोऽस्वाभाविकसंस्कारो विद्याया अनुकम्पां विना तत्त्वज्ञानसाहाय्यमन्तरेण च विनष्टं न शक्नोति । एतदेवोपनिषत्तत्त्वम् ॥ ६३ ॥

नवाशीतितमाध्यायेऽन्तिमचरित्ररहस्यप्रकाशनम् ।

असप्तशतीगीतायाश्चरित्रत्रये चरित्रमिदमन्तिममद्भुतं रहस्यैः पट्टिपूर्ण-

मास्ते । यदि च सप्तशतीगीतायाः प्रत्येकं शब्दः शब्दजातो वाध्यात्माधिदै-
 वाधिभूतैस्त्रिभिर्भावैः प्रपूर्यते स्म, यद्विगूढं यथास्थानं प्रथममिहितम्, परन्तु
 निखिलस्थलानां त्रिविधोऽर्थो नैतादृशोऽल्पीयसि ग्रन्थे भवितुमर्हति न वा सामा-
 न्याधिकारिणस्तदीयां धारणामेव कर्तुं शक्नुयुः । सप्तशतीगीतायाः प्रथम-
 चरित्रस्य तमोमयरूपप्रकाशकत्वात्तमोगुणे, च क्रियासद्भावाभावात् तत्र भगवान्
 विष्णुः क्रियासम्पादनमकरोत् । द्वितीयचरित्रे तमोगुणपरास्तये शुद्धे सत्त्वे-
 रजःसम्पन्नवस्थापननिमित्तं “गर्जं गर्जं क्षणं मूढं । मधु यावत् पिबाम्यहम्”
 इत्याद्यलौकिभावानां कीदृक् समावेशो व्यधायि तत्तु सुधियो भावुकाः स्वय-
 मेवावगन्तुं पारयेयुः । अत्र तृतीयचरित्रे भगवत्या निर्लिप्तत्वेन सह क्रिया-
 शीलता परमालौकिकरीत्या प्रादुरभवत्, यतश्चरित्रमिदं सत्त्वप्रधानमुदीरितम्,
 अस्मिन्चरित्रे प्रथममेव भगवत्या देव्याः कालिकाया हिमालये स्थिरनिवासः,
 कौशिकीदेव्या युद्धविधानम् । ततश्चामुण्डायाः कालीदेव्याः शिवदूत्याश्च पुनरा-
 विर्भावोऽपि कीदृशं गभीरं विज्ञानं प्रकाशयति तत् पूर्वमेव प्रतिपादितमभूत् ।
 रागद्वेषयोरभिनिवेशजन्यवासनाजालस्यास्वाभाविकसंस्कारस्य च विनाशे-
 जातेऽपि अविद्याऽस्मिते सन्तिष्ठेते । एते एवाविद्याऽस्मिते शुःभनिशुम्भयो-
 राध्यात्मस्वरूपे स्तः । एते द्वे अविद्याऽस्मिते ज्ञानजननीं भगवतीं विद्यां विना
 नान्यः कोऽपि निहन्तुं शक्नोति । इदमेवैतस्य प्रकरणस्य गूढरहस्यम् ॥६-२६॥

श्रीजगद्ध्यायास्तृतीयलीलाचरितेऽध्यात्मभावप्रदर्शनम् ।

श्रीजगद्ध्यायास्तृतीयं लीलाचरितमधिदैवसम्बन्धेन यादृगेकाधारे
 मधुरं भीषणञ्च वर्तते तथैवास्याध्यात्मस्वरूपमपि समाधिगम्यै रहस्यैः परि-
 पूर्यते । वस्तुतोऽस्य युद्धस्याध्यात्मस्वरूपं विद्याऽविद्ययोर्युद्धमस्ति । तत्त्व-
 ज्ञानविवेकाभ्यां विनष्टेष्वपि रागद्वेषाऽभिनिवेशेषु यावदविद्याऽस्मितयोर्विलयो
 न भवेत् तावन्न कदापि कथञ्चन कृतकृत्यता सम्भवेत् । विद्यासाहाय्येना-
 विद्याऽस्मिते विनाश्य जीवन्मुक्ताः कृतार्था जायन्ते । पूर्वमस्मिताया विनाशो
 जायते, यतोऽस्मिताऽविद्यायाः प्रथमं कार्यं तत्सहकारिणी च वर्तते । तस्मा-
 द्भेतोः शुम्भो ज्येष्ठो निशुम्भश्च कनिष्ठो भ्राता निर्दिष्टः । अस्मिताया एताव-
 द्बलमधिकायते यज् ज्ञानवान् पुरुषो यदा तत्त्वज्ञानावलम्बनेनात्मज्ञानं लब्धु-
 मुपक्रमते तदा प्रथममहं ब्रह्माऽस्मीति बोधो बोधवीति तस्मिन् क्षणेऽप्यहमा-
 त्मिकाऽस्मिता स्वीयं बलं प्रदर्शयति विद्यायाः कार्यमवरुणद्धि च । तस्मिन्नवसरे
 विद्याप्रभावेण ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इत्यस्मितायाः लोकातीतभावस्यापि विनाशो
 विधेयः स्यात्, तदा स्वस्वरूपमुदेतुमर्हेत् । निशुम्भाभ्यन्तरात्तन्मरणावसरेऽ-

न्यस्यैकपुरुषस्य प्राकश्यं तद्द्वारा देव्या अवरोधनञ्च पूर्वोक्तभावं पूर्णं प्रकाशयति । निशुम्नेन सह तत्पुरुषस्यापि वधे कृतेऽस्मिताया नाशो भवति देव्याश्च निशुम्भबधकार्यं सुसिध्यति ॥ ३४-३६ ॥

नवतितमाध्याये देव्या नानारूपाणामेकीभावे विज्ञानं विवृणोति ।

पूर्वमेव ब्रह्मशक्तश्चतस्रोऽवस्था वर्णिताः । सा शक्तिरेकाऽद्वितीयाऽपि सूक्ष्मस्थूलशक्तितो नैकभेदभिन्नताऽस्ते । सूक्ष्मजगद्देव्यापिकायाः सूक्ष्मशक्तेर्गुणत्रयानुसारतो मुख्यतो भेदत्रैविध्येऽपि विभिन्नानां देवपदानां क्रियाशक्तिविवेचनया अनेके भेदाः सन्ति । सर्वास्ता एव शक्त्योऽस्मिन् संग्रामे सङ्गक्षिरे, सम्प्रति तस्यामेवैकाऽद्वितीयशक्तौ च सकलास्ता अन्तर्दधुः । वस्तुतो देवीशुम्भसंग्रामो विद्याऽविद्ययोर्युद्धं प्रणिधेयम् । यावन्तं कालमुभयोर्विद्याऽविद्योर्विलासो व्यक्तावस्थायामुज्जृम्भते तावत् क्षणमासुरी सेना देव्याः सेना च प्रकटमासते । एकतो मृते निशुम्भेऽसुराणां विभूतयः परास्ताः प्रणष्टाश्च संजाताः, द्वितीयतो दैव्यो विभूतयो याः किल विभिन्नशक्तिस्वरूपनः आविर्बभूवुः, ता एकत्रीभूयान्तर्मुखीना देव्या प्राविशन् ॥ ६ ॥

आकाशयुद्धस्याध्यात्मिकभावनिर्देशः ।

अविद्याविलयः केवलमेकमात्रपराविद्यावैभवादेव भवितुमर्हति । ज्ञानजनन्या विद्यायाः सत्युदयेऽज्ञानप्रसविनी अविद्या प्रकाशे तमोराशिरिव विलयमुपगच्छति । अविद्यापनोदने नान्या काचिद् दैवी शक्तिः कार्यकारिणी जायते । तस्मात् सर्वासां दैवविभूतीनामेकस्यां महादेव्यां प्रवेशे जाते देवीशुम्भयोरिदमन्तिमं युद्धमेतादृक् प्रवलमभूत्, यदवसाने शुम्भस्य पराजयो मृत्युश्च बभूव । मृत्योः पूर्वं यत्नाद् देव्या आकाशमानयनं तत्र संग्रामसमारम्भश्च नास्तिकताद्योतकं रहस्यमुद्बोधयति । सर्वव्यापकब्रह्मसत्ताऽनुभूतिसाधनं विद्याकार्यं भवति परञ्च सच्चिदानन्दमयब्रह्मस्वरूपानुभवविधानक्षणेऽविद्याप्रभावतः सर्वव्यापके अकाशतत्त्वेऽवरोधनाज्जायमानः शून्यवादिभावोऽयं स्वस्वरूपानुभवे सर्वतो विराडन्तिमञ्च विघ्नं विद्यते । देवासुरसंग्रामे आकाशयुद्धस्य आध्यात्मिकरहस्यमेतदेव ॥ २२-२७ ॥

एकनवतितमाध्याये अग्नेः पुरोहितलविचारः ।

देवतायामपि चत्वारो वर्णाः, अग्निदेवो ब्राह्मणवर्णो देवानां पुरोहितश्च । अग्निसाहाय्येनैव देवगणैः स्थूलराज्याद् यज्ञभागादयो लभ्यस्ते, तस्मादुपासनाकार्येऽग्निसमप्रवर्त्तिनं कृत्वा देवानां स्तुतिर्युज्यते ॥ २ ॥

स्त्रीणां देव्याः स्वरूपत्वे कारणमाह ।

ज्ञानलब्धये यावन्तो वर्त्तन्ते उपाया अस्मिन् स्थले ते सर्वे विद्याशब्दे-
नोदीरिताः । संसारप्रपञ्चरक्षास्थायित्वे स्त्री निदानमास्ते । तदीययावच्छक्ति-
प्रतिष्ठया विभूतिं मत्वा देवीस्वरूपतः स्त्रियो वर्णिताः । तस्मादित्यमभिहि-
तम् ॥ ६ ॥

देवासुरराक्षसानां लक्षणनिर्देशः ।

यथान्तर्जगत्यां दैवी आसुरी, चेति द्विविधे सृष्टी प्रधाने प्रकीर्त्यंते
तथैव मनुष्यलोकेऽपि त्रिविधसृष्टिवर्णनमुपलभ्यते शास्त्रे । तथा हि परोपकार-
निरतो मनुष्यो देवश्रेण्यामिन्द्रियसेवानिरतो मानवोऽसुरश्रेण्यां परदुःखामि-
रुचिर्जनश्च राक्षसश्रेण्यां परिगण्यते ॥ ३२ ॥

देव्या वरदानरहस्योद्बोधनप्रसङ्गे तीर्थेषु देवासुरसंग्राम-

कथायाः कारणमादिशति ।

एतावत्पर्यन्तं देवाः केवलं स्वकीयसूक्ष्मलोकत्राधाविमोचनार्थं व्यग्र-
मानसा आसन्, सूक्ष्मदेवराज्यबाधापनोदने जाते तैरुद्ध्वंमधो मध्यमं लोक-
त्रयं निर्वाधं कर्तुकामैः श्रीजगद्भवायाः स्तुतिरारब्धा । पूर्वमस्माद् यत् किञ्चि-
हलीलावर्णनं वर्त्तते तदुद्ध्वंमधो देवराज्यस्याधिदैवलीलाया एव वर्णनं विद्मे-
यम् । उपरिष्ठादुपवर्णितानि निखिलानि युद्धानि सूक्ष्मे लोके सम-
भवन् । वक्ष्यमाणलीलावर्णनं मध्यमेन मृत्युलोकेन सह सम्बन्धाति ।
अत्र शङ्क्यते, यत् पूर्वोक्तानि सर्वाणि चरित्राणि यदि दैवलोकवन्ति तर्हि नैक-
तीर्थेषु देवासुरसंग्रामनामानि कथमुपलभ्यन्ते ? तत्र समाधीयते—यदध्या-
त्माधिदैवाधिभूततत्त्वानां नित्यत्वेन परस्परसम्बन्धसद्भावेन च देवराज्येन
साद्धर्मैहिकानां तीर्थानां सम्बन्धो निरीक्ष्यते । तथा हि, काश्यां सर्वेषां तीर्थानां
प्रतिकृतिः प्राप्यते । इत्थं सूक्ष्मराज्याधिदैवपीठानां सम्बन्धो मृत्युलोकस्यापि
तीर्थविशेषेष्वधिगम्यते । यथोपासना-पीठस्यानेके भेदाः सन्ति तथैव
तीर्थजातमपि पीठमेकविधं वर्त्तते ततस्तस्यापि नाना भेदा भवन्ति । प्राणमय-
कोषे य आवर्त्तं उत्पद्य देवयोनिप्रतिष्ठायै स्थानमुपजायते तदेव पीठमुच्यते,
यथा मृत्युलोकजन्मनां जीवानां स्थितये भूमिरास्ते उपवेशनार्थमासनञ्च
विद्यते तथैव सूक्ष्मदेवल्लोकाधिवासिनामात्मनां स्थितये यत् स्थानं निर्दिष्टं तदेव

पीठमभिधीयते । सनातनधर्मे विविधपीठावलम्बनादुपासना विधीयते यैरवलम्बनैरुपासनापीठ निर्मायते प्रधानतः षोडश तद्भेदाः सन्ति, यथाऽग्नि-जलहृदयमूर्त्तिमूर्द्धन्यन्त्रचित्रादयः । तीर्थादयोऽपि पार्थिवपीठेष्वित्यमेवा-न्तर्भवन्ति । एषाञ्च विविधा भेदा भवन्ति । जीवयान्त्रिकपीठस्योदाहरणं वटुककुमारीपूजा वर्त्तते, सहजपीठोदाहरणं दम्पतिसङ्गमावस्था ज्ञेया । यत्र निसर्गतो जीवाकर्षणेन गर्भाधानं जायते । स्थूलयान्त्रिकपीठोदाहरणस्थानोया शवसाधनादयो बोध्याः । इत्थं पीठस्य भेदबाहुल्यं विद्यते । स्थायिपीठ-समूहे विशिष्टे तीर्थादौ च पीठाभिमानिनो देवा नित्यं निवसन्ति तद्द्वारा महा-न्यपि कार्याणि सिध्यन्ति । तस्मात् पीठेन सह दैवजगतः सम्बन्धः सन्ति-ष्ठते स्म । अस्मात्तीर्थवर्णने तत्र देवासुरसंग्रामचर्चा समुपलभ्यते ॥ ३६ ॥

युगादीनां वर्षसङ्ख्यानिरूपणम् ।

त्रिंशत्क्षणानामेकं दिनं भवति, अनयैव दिशा मांसराशिप्रभृतीनां निर्णयेन वर्षमानं परिकल्प्यते, ततो मानववर्षगणनया ब्रह्माण्डस्यैकस्यायुर्निरणायि मानवीय २२३६४८८००००००००००००००००० वर्षात्मकमेकब्रह्माण्डायुर्निर्दिश्यते । एवं विधान्यनन्तकोटिब्रह्माण्डानि श्रीजगदम्ना स्वकीयमेकनिमेषमात्रं क्षणं यावत्सृजति संहरति च । उपर्युक्तसङ्ख्यकवर्षात्मकं भगवतो रुद्रस्यायुर्ध्वयम् । एकवृद्धायुःकाले विष्णुपदाधिकृतानामनेकेषां विष्णूनां परिवर्त्तनं जायते । तदीयमायुर्मनुष्यवर्षतः ६३३१२०००००००००००००० वर्षात्मकं भवति । एकस्य भगवतो विष्णोरायुःकाले प्रजापतिपदाधिकारिणो नैके ब्रह्माणः परिवर्त्त्यन्ते, एकस्य भगवतो ब्रह्मण आयुः ३११०४००००००००००००००० मनुष्यवर्षात्मकं बोध्यम् । ब्रह्म-देवस्य प्रतिदिनं सृष्टिरुपपद्यते प्रतिरात्रि प्रलीयते च । भगवतो ब्रह्मदेवस्य रात्रावु-पगतायां निम्नाः सप्तलोका ऊर्ध्वस्थितास्त्रयो लोकाश्च लयमुपगच्छन्ति, वैष्णव्यां निशायास्तु नीचैः सप्तमिलोकैः सादूर्ध्वमूर्ध्वगाश्चत्वारो लोका विलयं व्रजन्ति । भगवतो रुद्रस्य रात्रौ चाधोलोकैः सममूर्ध्वस्थितपञ्चमलोकपर्यन्तं लीयते, रुद्रे लयमुपगते त्वष्टेषाणि चतुर्दशभुवनानि जगत्कारणे ईश्वरे विलीयन्ते । प्रथम-चरित्रे या सृष्टिर्वर्ण्यते सा किल ब्रह्माण्डस्यादिसृष्टिराचक्ष्यते, इत्थं त्रिदेवनि-शाघसानसृष्टिवर्णनं तत्रास्ति । एकस्य भगवतो ब्रह्मदेवस्यायुर्धावन्नाना मनवः परिवर्त्त्यन्ते । ४३२०००० मानुषवर्षात्मको महायुगो युगचतुष्टयी वा जायते । एवंविधैकसप्ततिमहायुगानन्तरमेकस्य मनोः परिवर्त्तनं भवति एतदेव मन्व-न्तरमभिधीयते ।

ग्राहकमहोदयेभ्यो निवेदनम् ।

श्रीमन्तः पाठकमहोदयाः ! घोरेऽस्मिन् धर्मविम्वसमये सर्वाभ्युदयप्रदस्य सनातनधर्मस्य प्रचाराय प्रयतमानोऽयं “सूर्योदयः” भवतां सकरुणमवलोकन-माकाङ्क्षते । येषां व्यतीताब्दस्य वार्षिकं साहाय्यं साम्प्रतं समाप्तिमगात्, तैः शीघ्रं धनादेश- (मनीआर्डर) द्वारा स्वकीयं वार्षिकं साहाय्यं प्रेषणीयम् । सनातनधर्मस्य कृते किञ्चित् साहाय्यं प्रदातुं सनातनधर्मपक्षपातिनो भवन्तः पराङ्मुखा न भविष्यन्तीति सुदृढोऽस्माकं विश्वासः । आशास्महे भवन्तोऽस्य वार्षिकं मूल्यं नूनं प्रेषयिष्यन्तीति । अथवा बी० पी० द्वारा “सूर्योदय” प्रेषित-माज्ञापत्रं कार्यालये संप्रेष्य स्वकीय-ग्राहकत्वं संरक्षिष्यन्ति । धनादेशपत्रे स्व-पूर्णसंकेतेन सह नवीनोऽहं ग्राहकः, प्राचीनो वा इति सुस्पष्टतया लेखनीयम् ।

येषां खलु महोदयानां “सूर्योदय” ग्रहणेच्छा न वर्त्तते, तैः कृपया एतत् निवेदनपठनानन्तरमेव वयं विज्ञापनीयाः, अन्यथा निरर्थकं वयं क्षतिप्रस्ता भविष्याम इति सबहुमानं सानुरोधं च निवेदयामः ।

विनीतस्य—व्यवस्थापकस्य ।

बृहदवास्तुमाला ।

ज्योतिष वास्तुविद्याया अद्वितीयाऽयं ग्रन्थः । अनेनैकैव पुस्तकेन वास्तु-विद्यासम्बन्धी कौऽपि विषया नावशिष्यते । तथा हि भूमिशोधनाद्यनेक विचारः, गजपृष्ठादीनां लक्षणम्, पिरण्डनिर्माणम्, सिद्धपिरण्डसारिणी, चरणीविचारः, देवमन्दिर निर्माणविचारः शिलान्यासविधिः वास्तुशान्तिरित्यादयो बृहदो-विषयाः सन्निवेशिताः । अतो जिघृक्षुभिरस्य क्रमे शीघ्रता विधेया । काशीस्थ-प्रसिद्धपुस्तकविक्रेतृणां सकाशादापि लभ्यते । केवलं लोकोपकाराय अस्य मूल्यं नितरां स्वल्पमेव स्थापितम्-मूल्यम् १॥)

प्राप्तिस्थानम्—

रामनिहोरद्विवेदी

धर्मकूप, काशी ,

समस्त सहस्रौदीच्य भाइयोंको सूचना ।

विदित हो कि, “औदीच्योपकारिणी सभा” काशीका साधारण अधिवेशन श्रीसम्बत् १९८९ मार्गशीर्ष शुक्ल ७ रविवार (ता० १३-१२-१२ ई०) को संख्याके ७ वजे, सभाके प्रधान कार्यालय काशीमें, मंत्रीके मकान नं० १५ महल्ला गढ़वासीटोलामें, सभाके कार्यविवरणोंकी स्वीकृति तथा सभाके कौष, आयव्ययकी स्वीकृति, नवीन पदाधिकारियोंका चुनाव, नये प्रबंध तथा अन्य आवश्यक कार्य जो उपस्थित हों, करनेके वास्ते होगा । अत-एव नम्र प्रार्थना है कि उक्त समय अथवा उसके बाद भी जब निश्चय हो, सब सज्जन पधारकर सभाके कार्यमें मदद करें ।

भवदीय,

बलदेवदत्त ठाकर,

मंत्री—औदीच्योपकारिणी सभा ।

संस्कृतज्ञानां कृते, महत्सौकर्यम् सनातनधर्मोपयोगिनो ग्रन्थाः ।

[निम्ननिर्दिष्टाः ग्रन्था वैज्ञानिक्या युक्त्या सनातनधर्मसिद्धान्तं दृढी-
कुर्वन्ति । एतेषां विलोकनेन महोपकारो नूनं भावीति तद्ग्रहणार्थं सर्वे निवेद्यन्ते ।]

ईशोपनिषद् ॥) केनोपनिषद् ॥) शम्भुगीता १) शक्तिगीता १) सन्यास-
गीता १) शास्त्रचन्द्रिका १॥), स्वजातीयमहायज्ञ १) धर्मसुधाकर २) योगदर्शन
२) वेदान्तदर्शनचतुःपत्रो १=) सतशतीगीता ॥) धीशगीता ॥) सूर्यगीता ॥)
विष्णुगीता १) धर्मकर्मदीपिका ॥) कर्ममीमांसादर्शन २ भाग १॥)-२) मन्त्रयोग-
संहिता १) हठयोगसंहिता ॥) धर्मकल्पद्रुमः-अष्टमभागपर्यन्तम्-क्रमशो सूत्र्यम्
२) १॥) २) २) २) १॥) २) २) तुलसीकृत-रामायण १॥) चरित्र चन्द्रिका २ भाग
१) १॥) सतीचरित्रचन्द्रिका २) श्रीमद्भगवद्गीता गीतार्थचन्द्रिकानामक
व्याख्यासंहिता २॥) The World's Eternal Religion 3/- मार्कण्डेय
पुराणहिन्दी; रहस्योद्घाटिनीटीकासहित प्रथमभाग १), उपदेशपारिजातः ॥)
कल्किपुराणम् १॥) गुरुगीता ॥) श्रीरामगीता २॥) कठोपनिषत् शंकरभाष्य-
संहिता १=) भाष्य ५) श्रीमद्भागवतम् २॥) आश्वलायनश्रृङ्गसूत्रम् २) दशकर्मप-
द्धतिः (सोलहसंस्कार) २॥) श्राद्धविवेकः १॥) प्रतिष्ठाभयूचः ॥) शान्तिभयूचः
१) मन्त्रमहोदधिः ३) देवीभागवतम् २॥) महानिर्वाणतन्त्रम् ४) माधवनिदानम्
२) सांख्यकारिका ॥) चरकसंहिता ४) सुश्रुतसंहिता ४) निरुक्तम् ८) दासबोध २)
भारत-भारती १) अत्र व्याकरण-काव्यालङ्कार-पुराण ज्योतिष-न्यायमीमांसा
वेदान्तनाटक-चरम् कोशेतिहासग्रन्थाः, तथा अन्यानि विविधानि धार्मिक-
पुस्तकानि हिन्दीसाहित्यपुस्तकानि च मिलन्ति पत्रं लिखित्वा पुस्तकसूची गृह्य-
ताम् । पत्रप्रेषण-संकेतः-मैत्रेजर, निगमागमबुकडिपो, भारतधर्मसिंहिकेट,
स्टेशनरोड, बनारस कैन्ट ।

ज्योतिषविज्ञानम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे विज्ञानरीत्या ज्योतिषफलानामुपपत्तिर्वर्णिताऽस्ति ।
प्राहकैराय रूप्यकाष्टमांशः प्रेषणीयः । कुण्डलीनिरीक्षणैषिभिस्तथा सह
रूप्यकमेकं प्रेषणीयम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

राजकुमार गुरु, पण्डित तारादत्त राजज्योतिर्विद्,

रियासत जुबल, जिला शिमला ।